

רבנות, הלכה, למדנות

היבטים עלומים בתולדות הרב לוי יצחק מברדיטשוב

לוי יצחק קופר*

א. רבנות

- (א) סמכות מקומית
- (ב) הנהגה ציבורית
- (ג) אישור הסכם בין שתי קהילות
- (ד) מעורבות בהדפסת ספרים

ב. הלכה

- (א) פסק דין בכתב ידו
- (ב) חליפת שו"ת
- (ג) עדות עמיתים
- (ד) עדות תלמידים
- (ה) עדות שמיעה

* ראשיתו של המחקר במקורות שקיבצתי לרגל הגיעה של אמי מורתי לגיל ששים ("וייקרא שמו בישראל", פרחי הרס, בית שמש תש"ע). המשך המחקר היה בנספח לעבודת הדוקטורט (הארמו"ר ממונקאטש הרב חיים אלעזר שפירא: הפוסק החסידי – דמות ושיטה, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א, עמ' 341-367). ברשימה הנוכחית אני חוזר בי ממה שכתבתי עד כה ומבקש להציע ניתוח שונה של המקורות, תוך הרחבה משמעותית של היריעה. תודתי ליצחק ברנר על הנחייתו בעבודת הדוקטורט, וכן למלומדים שליבנו את הרעיונות עמי, וקראו והעירו על גרסאות שונות של הרשימה: אייזיק ברד"ן בלויא, אוריאל גלמן, מעוז כהנא, אריאל מעשה, מאיר יוסף פרענקל, יהודה בער צירקינד, עמיחי רדזינר, יצחק אביגדור רונס, שחר רחמני, גדי שגיב, אברהם אביש שור, והמשתתפים בכנס השנתי העשירי של הארגון הישראלי להיסטוריה ומשפט שהתקיים בשנת 2014. ההפניות המצוינות בהערות השוליים הינן מקוצרות. הפניות מלאות נמצאות ברשימה הביבליוגרפית שבסוף המאמר.

ג. "לערנען"

(א) העמדת תלמידים

(ב) עיון תלמודי

(ג) עדות יריביו

ד. סיפורי חסידים אודות למדנות ופסיקה

ה. תולדות הדפסת כתבי ר' לוי יצחק

(א) הדפסת כתבים במהלך חייו

(ב) הדפסת כתבים לאחר פטירתו

(ג) כתבים שלא ראו אור

(ד) הדפסת כתביו ההלכתיים בימינו

ו. לתולדות ר' לוי יצחק ולתולדות החסידות

הרב לוי יצחק מברדיטשב (1740-1809) היה בין הדמויות הבולטות בשחר החסידות. הוא זכור כאיש אהוב ואוהב, סנגורן של ישראל, שנכון היה להתווכח עם בוראו. מבחינה היסטורית, ר' לוי יצחק היה דמות משמעותית בתקופת גיבוש החסידות, הן בתור מנהיג חסידי לנוכח הפולמוס עם המתנגדים והן בתור מפיץ תורת החסידות.¹ מלבד פועלו באפיק החסידי, ולצד דמותו האגדתית הנצורה בזיכרון הקולקטיבי – ר' לוי יצחק גם עסק ברבנות ובהנהגה ציבורית, בענייני הלכה ובכתיבת שו"ת, בתלמוד תורה ובלימודנות תלמודית.

רשימה זו סוקרת ומעריכה – ובמידה מסוימת גם גואלת – את הפעילות הלא-חסידית

1. למחקרים על תולדות ר' לוי יצחק, עיינו: פיין, ברדיטשב, עמ' 14-37; היילפרין, בארדיטשוב; לוקנס, ברדיטשב, עמ' 22-57; ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, עמ' 66-68; ח"ב, עמ' 199-200; פטרובסקי-שטרן, דרמה; גרין, מעשה, ברדיטשב. ראו גם גרין, בעל הייסורים, הערה 2 בעמ' 123-124.

לכינוי "סנגורן של ישראל", עיינו: בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אותיות יד, יז, יט, לג, לד; גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' יג-טז; שמן, דאס געזאנג פון חסידות, עמ' 266-272; אליאור, ישראל בעש"ט, ח"א, עמ' 474-475. המגמה לראות בר' לוי יצחק מליץ יושר בעבור כלל ישראל קיבלה ביטוי ישראלי במחזמר של שלמה אלמגור, "איש חסיד היה" (1968), בסיפור "המעשן בשבת" בביצועו של השחקן שלמה ניצן. בשנת 2010 הנפיקה החברה הממשלתית למדליות ולמטבעות מדליות זיכרון, כחלק מסדרת "חכמי ישראל". על המטבע מופיעה דמות עטופה בטלית עם ידיים מורמות לשמים, והכיתוב "ר' לוי יצחק מברדיטשב סניגורן של ישראל". עם זאת, העיר פטרובסקי-שטרן: "על רקע המנהיגים החסידיים בני זמנו, לוי יצחק נדמה כממוצע ולא כריזמטי במיוחד. אולם, תהילתו האגדית עולה בהרבה על הפופולאריות של מנהיגים חסידיים אחרים" (במאמרו אשר באסופה זו, עמ' 15-44).

של ר' לוי יצחק בשלושה תחומים: רבנות, הלכה, ולמדנות תלמודית.² הדגשת היבטים אלו בתולדות ר' לוי יצחק מאירה הן על תולדות החסידות בתקופת גיבושה והן על תולדות ההלכה. השאלה של היחס בין גילויים אנטינומיים של החסידות בראשיתה לבין המחויבות החברתית וההלכתית של החסידות, היתה אחד מהפרדוקסים שציין גרשם שלום בראשית חקר החסידות, ושאלה זו עדיין מהדהדת.³ הדיון בפועלו ההלכתי של ר' לוי יצחק בתור מקרה מבחן, תורם להבנת השילוב בין ההנהגה הכריזמטית של הצדיק לבין הסמכות הנורמטיבית של הרב והפוסק.

א. רבנות

אפתח בסקירת ההנהגה הרבנית והציבורית של ר' לוי יצחק שאינה קשורה במישרין להנהגה חסידית. פעילות רבנית באה לידי ביטוי בכהונה רשמית במשרות רבניות, ובצורה מהותית יותר במאמצים של הרב להסדיר את החיים במקום מושבו ובפעילות אזוטרית כגון דאגה לענייני כלל היהודים. מעמדו של הרב ניכר גם מתוך רצונם של מחברים ומדפיסים לקבל את הסכמתו לספריהם. הפעילות הרבנית והציבורית של ר' לוי יצחק מוכחת על פי המדדים הללו.

(א) סמכות מקומית

ר' לוי יצחק היה נצר לשושלת רבנית ושימש כרב במספר ערים במזרח אירופה: תחילה ברוצוועל (Ryczywół), ולאחר מכן בזליחוב (Żelechów). בשנת 1775 נבחר ר' לוי יצחק לשמש כרבה של פינסק (Pinsk), ושם כיהן במשך עשור. מפינסק עבר ר' לוי יצחק לברדיטשוב (Berdyczów) – עיר חשובה באותה עת – שם כיהן כרבנות עד סוף ימיו, ועל שם מקום זה הוא נקרא.⁴

2. השו"י גריס, ספרות ההנהגות, הערה 128 בעמ' 135. ניסיונות קודמים לקבץ את דברי ר' לוי יצחק בתחומים אלו נעשו בידי חיים בנימין ברנדווין, יעקב יוסף ווירצבערגער, ומיכאל דרברמדיגר. מאמצים אלה, שאסוקר להלן, היו חלקיים, ולא העריכו את המשמעות של המקורות להבנת תולדות ר' לוי יצחק ותולדות החסידות. מכל מקום, אני אסיר תודה למאמציהם של מלומדים אלו.
  3. שלום, מגמות, עמ' 345-348; וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, עמ' 11; רוסמן, פסק דינה, עמ' 166, 174.
  4. על סדר הרבנות של ר' לוי יצחק, עיינו: ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, עמ' 66-68; ח"ב, עמ' 199-200. לביקורת על ליברמן, עיינו: אלפסי, על אגדות יפות, עמ' 226-227.
- רבנותו של ר' לוי יצחק בפינסק (וגם בזליחוב) מוזכרת בהקדמה לספר הזכירות (מעזירוב תקנ"ד), וכן על דף השער של מדרש רבות (מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט). להלן אתייחס לשני חיבורים אלו. לפולמוסי החסידות מתקופת כהונתו בפינסק, עיינו: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"א, עמ' 115-118,

על אף שר' לוי יצחק כיהן ברבנות במשך כל שנות בגרותו, מעטות הידיעות אודות הפעילות הרבנית שלו. במסורת החסידית צוין כי ר' לוי יצחק מיעט להתעסק בענייני רבנות, וזאת כדי לא להיבטל מתורה ומתפילה. לפי אגדה חסידית אחת, הרבנות של ר' לוי יצחק הפריעה לעיקר ייעודו החסידי:

בשעה שירדה נשמת ר' לוי יצחק לעולם עמד השטן וטען: רבנו של עולם, אתה בראת את האדם שיהיה בעל בחירה חפשית, ובראת אותי שאוכל לפתות ולהסית את בני אדם לסור מדרך הטוב והקדושה. עכשיו נשאתה שולח נשמה קדושה כזו לעולם מה אוכל עוד אני לפעול בעולם,

122-131; ח"ב, עמ' 127-130; וכן בסיפורת החסידית: זוין, ספורי חסידים, מס' 492. קיימת דעה שר' לוי יצחק גורש מרבנות פינסק בשל ההשתייכות החסידית שלו. לדעה זו ושאלת אמינותה, עיינו: בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אות ב; גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 6; גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' 1-2; סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' 187-193; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"א, הערה 4 בעמ' 116; נדב, תולדות קהילת פינסק, עמ' 187-193; אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ג, עמ' יט; אלפסי, על אגדות יפות, עמ' 225-227; לוי, חב"ד ברוסיה הצארית, הערה 91 בעמ' כב; גרין, ברדיטשב; אליאור, ישראל בעש"ט, ח"ב, עמ' 74.

על מינויו לרבנות רוצוועל, ראו דברי ר' יוסף לבנשטיין (1840-1924) באגרת לשמעון דובנוב משנת 1895, בתוך וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"ב, עמ' 355. עיינו עוד: פנקס הקהילות: פולין, כרך ז, עמ' 587.

לדברי ר' אברהם זוסמן אברהמס (1801-1880) "הרבנות מזעלחוב היה שייך לו" – דהיינו לר' לוי יצחק – גם לאחר שהוא התמנה לרבנות פינסק, וכי כאשר רצו למנות רב אחר שלחו את כתב הרבנות "לברדיטשוב ובקשו ממנו עבורו שיסכים גם הוא עמהם ושימחול לו את הרבנות ושיחתום גם הוא בעצמו את הכתב הרבנות וכן עשה"; ראו זוסמן, ברוך מבנים, דף מט ע"א. לעומת זאת, אחרים כתבו על פיטוריו של ר' לוי יצחק מהרבנות בזעליחוב; ראו דברי ר' יוסף לבנשטיין לדובנוב משנת 1895, בתוך וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"ב, עמ' 357. לסיפור מתקופת זליחוב, עיינו: בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אות לט. על רבנותו של ר' לוי יצחק בזליחוב, ראו מאמרו של אברהם אביש שור בקובץ הנוכחי: "רבי לוי יצחק מברדיטשב בין צדיקי דורו: מחלוקות והסכמות".

לפולמוס החסידות לפני שהתמנה לרבנות ברדיטשב, ראו דבריו של ר' אלעזר מליז'ענסק (1742 לערך – 1806) בשם אביו ר' אלימלך מליז'ענסק (1717-1787) שנדפסו לראשונה בסביבות 1785, ולאחר מכן בשנת 1788 בנוסח שונה בסוף נועם אלימלך, דף קי ע"א – קיב ע"א. על הדפוס הראשון, עיינו: וואלף, אגרת וספר; לוי, חב"ד ברוסיה הצארית, הערה 90 בעמ' כב. השוו: שלום, ישראל לייבל ופולמוס, הערה 25 בעמ' 162. טופס יחיד של החוברת המקורית היה שמור בספרייה הלאומית של ישראל, אוסף שלום, 3076R, אך אבד לאחר שוואלף פרסם את מאמרו.

על ברדיטשב בתקופת כהונתו של ר' לוי יצחק, עיינו: פטרובסקי-שטרן, דרמה. על מינויו לרבנות ברדיטשב בסיפורת החסידית, עיינו לדוגמה: סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קכז, אות כח. על שורשיו המשפחתיים של ר' לוי יצחק, עיינו: גוטמן, מגדולי החסידות, הערה א בעמ' ע. על משפחתו של ר' לוי יצחק, עיינו: ווירצבערגער, תורתו של רבי מאיר, עמ' צט-קמט; ספר רבי חיים מקרוסנא, עמ' רג, רעד-רעז.

הלא בעליה של נשמה עליונה זו יחזיר את כל העולם כלו למוטב ותתפשט
אור הקדושה בעולם? השיבו הקב"ה: בעל נשמה זו יהיה רב, וטרדות
רבנותו יבטלוהו מעבודתו!⁵

עד כמה דימוי זה של הרבנות כעול המפריע לפעילות הצדיק מדויק? פעמים
רבות, כתר הרבנות של הצדיק היווה קרש קפיצה לפעילותו בזירה החסידית.
אם הצדיק החסידי הצליח להנהיג עדה, יכול היה להיפטר מעול הרבנות. שתי
דוגמאות למהלך הזה: ר' משה חיים אפרים (ה"דגל מחנה אפרים", 1742 או
1748-1800) שימש כרב בסדילקאב, ובשנת 1788 לערך הוא חזר למז'בוז'
עיר מולדתו, קבע את מקומו בבית המדרש של סבו הבעש"ט ושימש כמנהיג
חסידי – אך לא כרב העיר – לצד אחיו ר' ברוך ממז'בוז' (1757-1810).
כעשרים וחמש שנה לאחר מכן ר' אברהם יהושע העשיל (ה"אוהב ישראל",
1748-1825) עשה מהלך דומה, אם כי הוא עזב משרות רבניות מכובדות יותר:
תחילה כיהן ה"אוהב ישראל" כרבה של קאלבוסאב, משנת 1800 עבר לכהן
באפטא, ובשנת 1808 התמנה לרבנות יאס. בשנת 1813 עזב ה"אוהב ישראל"
את רבנות יאס וקבע את מקומו במז'בוז', שם המשיך לנהוג באדמו"רות אך
לא כיהן ברבנות.

הכהונה ברבנות של ר' לוי יצחק לא היתה דומה: עד יומו האחרון כיהן ר' לוי יצחק
במשרה רבנית רשמית. למרות מיעוט הידיעות על אודות רבנותו, ולמרות התמונה
המצטיירת באגדה החסידית שהבאתי – הנהגתו הרבנית של ר' לוי יצחק באה לידי
ביטוי בחזיתות שונות לאורך חייו, כפי שנראה.

כאמור, פעילות רבנית-מקומית יכולה לבוא לידי ביטוי בדאגה למצבם של בני
עירו של הרב ולהסדרת מהלך החיים בקהילה. ביטוי מובהק לפעילות וסמכות
רבנית-מקומית היא התקנת תקנות. עדות מאוחרת מפי אחד מצאצאי ר' לוי יצחק
מספרת כי ר' לוי יצחק התקין תקנות לקהילתו:

5. גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' ס. עיינו עוד: היילפרין, בארדיטשוב, הערה 1 בעמ' 90. הצד האפל
של כהונה ברבנות מופיע בתלמוד: "אמר רבי יוחנן: אוי לה לרבנות שמקברת את בעליה" (בבלי,
פסחים פז ע"ב); על כוונת יהושע בתגובתו לנבואת אלדד ומידר – "וַיַּעַן יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נֹון מִשְׁרַת מֹשֶׁה
מִבְּחָרָיו וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי מֹשֶׁה קְלָאִם" (במדרב יא, כח) – נאמר בתלמוד: "מא' קְלָאִם? אמר ליה: הטל
עליהן צרכי ציבור והן כלין מאיליהן" (בבלי, סנהדרין יז ע"א). להרחבה, ראו קופר, התמודדות
מנהיגים.

מתקנותיו והנהגותיו נודעו רק אלה: הכהנים עולין לדוכן אף ביום טוב שחל בשבת. כשיש כהן בבית הכנסת בשעת קריאת התורה הוא עולה ראשונה. רק שבעה קרואים בפרשה ולא יותר. חופת נשואים מעמידים אצל בית הכנסת ולא אצל בית המדרש. מלין בבית הכנסת ולא בבית פרטי.⁶

הנה דוגמה ממקור קדום יותר: בהעתק מהפנקס של החברא קדישא של לאדיזין (Ładyżyn), תועדו הנחיות לחינוך בית קברות. לפי הנרשם בהעתק הפנקס, ההנחיות נשלחו על ידי ר' לוי יצחק בשנת 1790, ור' בנימין זאב וואלף סג"ל מבלטע (נפטר 1822) העתיק אותן.⁷

משקלם של מקורות אלו אינו גדול: אין מדובר בתקנות משמעותיות אלא בהתייחסות לעניינים שוליים. ועוד, במקרה של ההנחיות אודות סדרי תפילה וכדומה, מדובר בעדות שמיעה ממקור מאוחר. יתרה מזו, התקנת תקנות מלמדת על סמכותו של המתקין, אך סמכות זו אינה בהכרח סמכות מוסדית של הנושא במשרת הרב, אלא יכולה להיות סמכות כריזמטית של הצדיק. במקרה של ההנחיות לחינוך

6. גוטמן, מגדולי החסידות, הערה א בעמ' ח. לעניין עליית כהנים לדוכן ביום טוב שחל להיות בשבת, עיינו: ט"ז, או"ח, סימן קכח, סק"ח; מגן אברהם, סימן קכח, סק"ע. לעדות על תקנה הפוכה המיוחסת לר' לוי יצחק, עיינו: נטעי גבריאל, עמ' תיז. לסקירת השיטות והמנהגים בשאלה זו, עיינו שם, עמ' תטו-תיח. לעניין העלאת כהן לעלייה ראשונה, השוו: שו"ת חתם סופר, או"ח, סימנים כד-כה; ערוך השולחן, או"ח, סימן קלה, סעיף ט.

לעניין עלייה של שבעה קרואים בלבד, עיינו: דרברמדיגר, ילקוט קדושת לוי, הערה ח בעמ' רנ. בנטעי גבריאל מובאת תקנה נוספת מר' לוי יצחק: "שבלי"א' של ראש השנה יתעטפו כל הקהל עם הטלית כמו בליל יום כיפורים" (נטעי גבריאל, עמ' תיח).

גוטמן לא ציין באיזו עיר התקין ר' לוי יצחק את התקנות; המקור המובא בנטעי גבריאל ייחס את התקנות (תקנת הטלית ותקנת נשיאת כפיים הנ"ל) לתקופת כהונתו בזליחוב.

צדיקים אחרים שהתקינו תקנות: ר' אהרן הגדול מקרלין (1736-1772) היה מעורב בחקיקה בענייני מסים בשנת 1769 (היילפרין, קארלין, עמ' 86-92); במונקאטש התקין ר' צבי אלימלך שפירא מדינב (1783-1841) "תקנות תמכין דאורייתא" כדי להבטיח חינוך תורני לכל בני העיר, כדי לפקח על מערכת החינוך ולמטרות חיברות (קופר, תקנות תמכין דאורייתא). אינני מציין כאן את "תקנות דלאזני" של ר' שניאור זלמן מליאדי היות שתקנות אלו נועדו לווסת את ביקורי החסידים ואינן קשורות לפעילות רבנית. כך גם לגבי תקנותיו האחרות, במיוחד בעניין המניינים החסידיים ברוסיה הלבנה (אטקס, בעל התניא, עמ' 70-80, 102 ואילך).

7. כתב יד מוסקבה-גינצבורג 1362, דף ג ע"ב (המכון לתצלומי כתבי יד עבריים, הספרייה הלאומית של ישראל, סרט 48440F); תצלום בתוך: מסמך היסטורי, עמ' קמח. לאדיזין שוכנת כמאתיים ק"מ דרומה לברדיטשב. על ר' בנימין זאב וואלף הלוי מבלטע, עיינו: מסמך היסטורי, עמ' קלז-קלח; גוטמן, מתורת החסידות, עמ' מד; אמרי פנחס, ח"ב, עמ' תקא-תקכג.

בית הקברות, המגיעות אלינו ממקור קדום יותר – ייתכן שהנחיותיו של ר' לוי יצחק התקבלו דווקא בשל היותו צדיק.⁸

(ב) הנהגה ציבורית

פעילות ציבורית החורגת מגבולות קהילתו של הרב יכולה ללבוש אופי אזורי ויכולה אף להיות בעלת אופי מדיני; היא יכולה לבוא לידי ביטוי בדאגה לענייני היהודים מחוץ לקהילת הרב, בהתייעצויות עם מנהיגים ממקומות אחרים ובייצוג בפני הרשויות. ר' לוי יצחק היה מעורב בפולמוס סביב תנועת החסידות שהתגבשה בימיו, אך הנהגה מסוג זה חורגת מהדיון הנוכחי. האם ר' לוי יצחק נטל חלק בענייני הכלל שלא היו קשורים לחסידות?

ישראל היילפרין ביקש להראות כי כשם שר' לוי יצחק זכור בתור סגורן של ישראל בבית דין של מעלה, כך פעל למען ישראל מול הרשויות עלי אדמות. היילפרין אסף עדויות שונות שהצביעו על פעילות בעלת אופי ציבורי-מדיני של ר' לוי יצחק. כך, לדוגמה, שמו של ר' לוי יצחק מופיע ברשימת התורמים היהודים למלחמה של הרוסים נגד נפוליאון בשנת 1807. היילפרין ציין כי "ר' לוי יצחק הוא הרב היחיד בין התורמים ותרומתו גדולה למדי, 150 רובל".⁹ תיאור מעניין של הפעילות הציבורית של ר' לוי יצחק נמצא בזיכרונות של אברהם בער גוטלובר (1810-1899). גוטלובר תיעד כיצד כינס ר' לוי יצחק אסיפת מנהיגים לרון בפורענויות שפקדו את היהודים:

ויהי כאשר נשמע הקול כי חס וחלילה נכון לישראל יום חושך בימים ההם, ויקרא הישיש ר' לוי יצחק עצרה וכרוזא קרא בחיל לכל צדיקי הדור העומדים בראש העם ובידם הכוח והממשלה להטותם לחפצם, להיות נכונים ליום מועד להיוועד יחד בברדיטשוב, להביא עצה ולעשות פליליה במה יוושע ישראל ויהודה ישכון לבטח.¹⁰

8. גדי שגיב עמד על המרכזיות של הצדיק החסידי בטקסי חינוך בתי קברות במאה הי"ט. על ההנחיות של ר' לוי יצחק העיר שגיב (חסידות וחינוך בתי קברות, עמ' 336, 344): "Rabbi Levy Yitzhak's instructions are the first occurrence of the ritual I have encountered. [...] [I]t also informs what will be typical in the nineteenth century: that knowledge of this ritual was considered 'the domain of the Hasidic masters, and that it was requested by a local burial society'".

9. היילפרין, בארדיטשוב, עמ' 91-92 והערה 7.

10. גוטלובר, זכרונות ומסעות, עמ' 174. תיעוד זה התפרסם בכתב העת המשכילי "הבקר אור" שהוציא גוטלובר בלמברג בשנים 1876-1886.

גוטלובר הזכיר חלק מהנכבדים שהוזמנו לאותה אסיפה – רשימה הכוללת חסידים, מתנגדים ומשכילים. גוטלובר הסיק כי האסיפה לא הניבה תוצאות – "הנועדים שם עצתם היו מהבל יחד, כי לא נעשה דבר" – אולם מדבריו של גוטלובר אנו למדים כי נשלחו שליחים לרשויות בוורשה. שליחים אלו לא הצליחו – "האנשים אשר שלחו לווארשה שבו כליהם ריקם, כי לא מצאו מי ישע" – וגוטלובר תלה את כישלונם בכך שהם "לא ידעו מחלת בת עמם, ובמה ירפא להם, לא הבינו ובחשכה התהלכו".¹¹ גוטלובר לא מסר מתי התקיימה האסיפה ומה היו הנסיבות שהביאו לכינוסה. שמעון דובנוב קבע כי האסיפה התקיימה בשנת תקס"ב או תקס"ג (1801/2 או 1802/3).¹² היילפרין בחן את כתביו של גוטלובר והסיק כי גוטלובר סבר שהאסיפה התקיימה בשנת 1809 לערך. היילפרין בעצמו פקפק בשתי הקביעות, והציע את 1791 כשנת האסיפה.¹³ תהא שנת האסיפה אשר תהא, קיומה בברדיטשוב – אף אם האסיפה לא השיגה את יעדיה, כטענת גוטלובר – מלמד על מעמדו של ר' לוי יצחק ופעילותו הציבורית. עד כמה הדיווח של גוטלובר אמין? גוטלובר נולד סמוך לאחר פטירת ר' לוי יצחק, וכתב את זיכרונותיו כאשר התקרב לגיל שבעים. אין לנו עדות ברורה ממקורות אחרים על קיום אסיפה זו, ופער הזמן בין האירוע לבין התיעוד מערער על אמינות הדיווח. מאידך גיסא, היילפרין העיר כי גוטלובר נולד וגדל בסביבה שבה יכול היה להיחשף למידע אמין אודות ר' לוי יצחק.¹⁴ היילפרין הסיק כי עקב מרחק הזמן זיכרונותיו של גוטלובר נגועים בחוסר דיוק. מכל מקום, ייתכן שר' לוי יצחק היה מעורב בפנייה לרשויות בוורשה בשנת 1791 לפני חלוקת פולין השנייה, וגם כינס אסיפה בברדיטשוב בערוב ימיו. אם נקבל את דברי גוטלובר במידה זו או אחרת, הרי לנו עדות לפעילות ציבורית של ר' לוי יצחק.¹⁵

11. גוטלובר, זכרונות ומסעות, עמ' 178.

12. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 310.

13. היילפרין, בארדיטשוב, עמ' 96–97.

14. "בעודו נער שריו היה בסביבה בה יכול לשמוע הרבה עליו. עיר מולדתו קונסטנטיין-ישן נמצאת במרחק של כ-120 ק"מ מערבה מברדיטשוב. אביו ר' חיים נתמנה שם חזן בהמלצתו של ר' לוי יצחק. חמיו (הראשון) של גוטלובר היה חסיד, ולימים נעשה אף הוא עצמו חסיד (בנוסח חב"ד)" (היילפרין, בארדיטשוב, עמ' 97–98). גוטלובר כתב כי אביו למד מפי ר' יעקב מסמילא – אף הוא קשור לר' לוי יצחק (על ר"י מסמילא ראו בהמשך).

15. עדויות נוספות על כינוס אסיפה של צדיקים בברדיטשוב, עיינו: חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, אות יט. לא ברור אם מדובר באסיפה נוספת ומה היתה מטרת האסיפה. עיינו: שיק, פעולת הצדיק, עמ' קמב, אות שעט; מידנער, לעכעוויטש קוברין סלאנים, ספירה שנייה, עמ' 49, 50; גרין, בעל הייסורים, עמ' 111, 140; רפפורט-אלברט, התנועה החסידית, עמ' 254–255; שור, קארלין בתקופת גלות (ו), עמ' קמז-קמח, והערה 76.

כינוס האסיפה מקבל משנה חשיבות לענייננו אם נשווה בין המאמצים של ר' לוי יצחק לבין תגובת צדיק אחר באותה תקופה. סופרו של ר' נחמן מברסלב (1772-1810) תיעד את תגובת רבו לאירועים מדיניים שהתרחשו בשנת תקס"ג (1802/3): "ושמעתי מפיו הקדוש שאמר בעצמו: 'בשנה הזאת רקדתי הרבה מחמת שנשמע אז שיוצאין גזירות שקורין פינקטין [=סעיפים] על ישראל, כי על ידי ריקודין והמחאות כף ממתיקין הדינים ומבטלין הגזירות'".¹⁶ אמנם ההשוואה בין ר' לוי יצחק לבין ר' נחמן מברסלב אינה נותנת ביטוי לגווני ביניים שהיו, ואינה מציירת תמונה שלמה של קשת הפעילות הציבורית של צדיקים באותה תקופה. מכל מקום, בהקשר הנוכחי ניתן לומר כי ר' לוי יצחק היה מנהיג ציבור שפעל בענייני הכלל, ולא רק באמצעות תפילות ומעשים תיאורגיים.¹⁷

(ג) אישור הסכם בין שתי קהילות

מסמך מעניין משנת 1781 המצביע על סמכותו האזורית של ר' לוי יצחק, נשתמר בארכיון של שאול הוטטערער (1920-2007), והתפרסם בשנת 1982 בכתב עת של חסידי באבוב.¹⁸ המסמך כתוב משני עברי דף בודד, ולפי התצלום שפורסם הוא היה מקופל ושוליו קרועים. בצדו האחד נרשמו פרטים של הסכם בין שתי קהילות – קהילת פיעטריקאב (היום Pietrykaŭ בבלארוס) וקהילת לעלצ'ין (היום Lielėcy בבלארוס). ההסכם נסוב סביב קבורת אנשי הכפרים באזור לעלצ'ין. התצלום של הצד עם פרטי ההסכם אינו בפנינו, אבל עורכי כתב העת העתיקו את ההסכם. אני

16. חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת נוראות השגתו, אות כג; עיינו עוד: ח"א, אות ד; ח"א, מקום לירתו וישיבתו ונסיעותיו וטלטליו, אות יד; ח"ב, ענין המחלוקת שעליו, אות ז; ח"ב, להתרחק מחקירות ולהתחזק באמונה, אות יב.

"פינקטין" – הכוונה ל"תקנת היהודים" משנת 1804 שבה קבע הצאר אלכסנדר הראשון את מעמדם המשפטי של היהודים באימפריה הרוסית, ובין השאר התיר פתיחת מניינים פרטיים; עיינו: סעיף 53 של תקנת 1804, בתוך: אטינגר, בין פולין לרוסיה, עמ' 249-256. להתמודדות של אדמו"ר אחר, רש"ז מליאדי, עם אותם אירועים מדיניים, עיינו: מונדשיין, מסביב למכתב, עמ' 13. סקירתו של מונדשיין מלמדת כי רש"ז מליאדי עסק גם בפעילות ציבורית (כמו ר' לוי יצחק) וגם בפעילות חברתית.

17. לדוגמה של מסורת אודות פעילות ציבורית של ר' לוי יצחק באמצעות תיאורגיה, עיינו: שער יששכר, מאמר ימי ששון, אות כד.

18. תוקף על פשר, עמ' י-יא – המאמר כולל: תצלום העמוד עם חתימת ר' לוי יצחק, פענוח כתב היד, ותעתיק העמוד השני של המסמך. הוטטערער נולד באושפצין, ולאחר שעבר את השואה בגטאות ובמחנות ריכוז, התגורר באנטוורפן. תולדותיו מתוארות באוטוביוגרפיה שחיבר: הוטטערער, ימי שאול בכתובים. ככל הנראה, המסמך הנידון ומסמכים יקרי ערך אחרים שהיו ברשותו של הוטטערער עברו למכון כרם שלמה של חסידות באבוב. טרם הזדמן לי לעיין במסמך המקורי.

מביא כאן את הפענוח שהוצג בכתב העת כולל האריחיים והסוגריים (פתחתי ראשי תיבות באריחיים וציינתי אותם בסימן =):

הן היום נגשו לפנינו הח"ק [=החברא קדישא] ה"ה [=האדון הנכבד] האלוף התורני [הרבני מוהר"ר] ארי' ליב ב"מ [=בן מורנו] משה סג"ל וחתנו ה"ה התורני הרבני מוהר"ר אליהו ב"מ יהודא ליב, והראו לפנינו הח"ק שטר כח שיש בידם מאנשי כפרים השייכים למנין **לעלציץ** ולנהר אובראט בנידון שיתפשו עמנו ח"ק בנידון בית עלמין של מקאריץ שהיו שייכים לבית עלמין הנ"ל כפי הכתבים שיש ת"י [=תחת ידם] מגאוני ורבני ארץ. וכחיום התפשרנו עם כל המנין הנ"ל בנידון שיהי' קצבה לכל, דהיינו אם ימות ח"ו איש או אשה אם יהי' (עמיד) [אמיד] אזי יתן לח"ק שלנו שלשה אדומים ואם לא יהי' (עמיד) [אמיד] אזי יתן שלשה רוביל לבד הוצאות מה שצריך, [גם] באם שיהי' קילקול הדרך מחמת הנהר ש[לא יוכלו] לבא לקהילתנו אזי רשאים לקבור על בית עלמין [אשר בק"ק לעלציץ] כפי הנהוג יתן... אזי בר מינן שימות... ממנינם אזי מוכרחים... בית עלמין שלנו וגם מקטן פחות משני שנים מגיע חצי רוביל לבד הוצאות [ומבן] שני שנים עד עשר שנים מגיע א' רוביל לבד הוצאות. כ"ז [=כל זה] נעשה באסיפת כל הח"ק דק"ק [=דקהילת קודש] **פעטריקאב**, ונתרצו ברצוי גמור ע"ז [=על זה] ולראי' באנו עה"ח [=על החתום] היום יום ה' י"ד ימים לחודש טבת שנת תקמ"א לפ"ק.

אנשי החברא קדישא של לעלציץ הגיעו לפיעטריקאב כדי לערוך הסכם לקבורת נפטרי לעלציץ והסביבה בבית הקברות של פיעטריקאב. עד לאותה עת אנשי לעלציץ קברו את מתיהם בבית קברות אחר. לפי ההסכם, בית הקברות של פיעטריקאב הסכים לתת שירותי קבורה ללעלציץ תמורת כיסוי הוצאות בתוספת תשלום שנקבע על פי עושרו וגילו של הנפטר או הנפטרת: אדם אמיד נדרש לשלם שלושה אדומים (*czzerwony zloty*), אדם שלא היה אמיד – שלושה רובל, תינוק פחות משנתיים – חצי רובל, ילד מגיל שנתיים עד עשר שנים – רובל אחד. ההסכם נושא עשר חתימות של החברא קדישא של פיעטריקאב. בצדו השני של הדף, נרשם אישור של ר' לוי יצחק, ככל הנראה בכתב ידו, הנותן תוקף להסכם בין שתי הקהילות:

ע"ד [=על דרך] פשר הנעשה בין... [פעטרי]קאב ובין הח' [=החשובים] אלופי אנשי מנין דעיר לעלציץ כמבואר מעל"ד [=מעבר לדף]... אלופי רבנים מופלגים באי כוחו מאלופי אנשי מנין הנ"ל, בכך באנו אנחנו בתוקף ועוז בחוק ולא יעבור בבל יוגרע אף קש"י [=קוצו של יוד] מכל פרטי אופני' המבואר מעל"ד. וצד העובר מכל פרטי אופני' המבואר מעל"ד, אזי יענש בכל כפיות ונגישות אשר לא יוכל שאת. כ"ד [=כה דברי] באתי עה"ח [=על החתום] בתוקף וע[וז] אור ליום ב' ח"י טבת תקמ"א לפ"ק. נא' הק' לוי יצחק בהגאון מוהרר"מ [מ זצ"ל] חבק"ק פינסק נא' יהודה באמ"ו [אברהם] [...]

הממד הגיאוגרפי של המסמך מוסיף משמעות, אך גם מוסיף מספר תהיות: פיעטריקאב שוכנת 163 ק"מ ממזרח לפינסק, שתיהן על נהר פּרִיפִיאַט (Prypiać, נהר מרכזי בדרום בלארוס של היום). לעלציץ שוכנת 156 ק"מ ממזרח לפינסק. מלעלציץ לפיעטריקאב יש מרחק של כ-40 ק"מ, וביניהן זורם נהר אובארט (Ubert), אחד מיובליו של נהר פּרִיפִיאַט.¹⁹ כפי שראינו, ההסכם נחתם ביום חמישי, י"ד טבת תקמ"א, דהיינו 11 בינואר 1781, ואילו האישור של ר' לוי יצחק הוא מיום שני אור ליום י"ח טבת תקמ"א, דהיינו יום ראשון בערב 14 בינואר 1781. זאת אומרת, תוך ימים ספורים טרחו הצדדים או נציג מטעמם לנסוע מרחק רב לפינסק כדי לקבל את אישורו של ר' לוי יצחק.

לפני שנפריז בחשיבות המסמך, יש לשים לב למספר שאלות המעלות ספקות באשר למסקנות שניתן להסיק ממנו. ראשית, לפי ההסדר המקורי אנשי לעלציץ טלטלו את מתיהם אל "בית עלמין של מקאריץ". טרם הצלחתי לזהות מקום זה, ושמא יש טעות בתעתיק המקום.²⁰ שנית, אף ההסכם החדש של קבורת אנשי לעלציץ בפיעטריקאב אומר דרשני, שהרי טלטול המת 40 ק"מ מלעלציץ צפונה לפיעטריקאב אינו דבר של מה בכך.²¹ שלישית, ההסכם מתחשב במצב "שיהי' קילקול הדרך מחמת הנהר". הכוונה היא לנהר אובארט המחבר בין לעלציץ לבין פיעטריקאב, או לנהר פּרִיפִיאַט העובר מדרום

19. מוקוטוף ועוד, איפה שפעם הלכנו, עמ' 214, 301; אתר jewishgen, לפי השמות, Lyel'chytsy, Pyetryka.

20. ברור שלא מדובר בקארעץ (Korzec, היום באוקראינה) המפורסמת, הרחוקה מלעלציץ למעלה ממאתיים ק"מ.

21. אם כי, ככל הנראה, לא היו קהילות יהודיות קרובות יותר ללעלציץ; ראו באתר jewishgen, לפי שם העיירה Lyel'chytsy.

לפיעטריקאב. במצב זה של קלקול הדרכים רשאים היו אנשי לעלציץ "לקבור על בית עלמין" – איזה בית עלמין? עורכי הקובץ הוסיפו באריחיים "אשר בק" לעלציץ". אם היה בית קברות בלעלציץ, מדוע נדרשו אנשי לעלציץ לערוך הסכם עם קהילה אחרת? שמא השערת העורכים אינה נכונה? שמא יש כאן אישור לקבור בבית קברות נכרי? רביעית, קשה לדמיין נסיעה בשיא החורף מפיעטריקאב לפינסק, מרחק של למעלה מ-150 ק"מ, במהירות כה מופרזת, במיוחד בהתחשב ביום שישי קצר ובשביתה בשבת. שמא יש טעות בתעתיק של התאריך? או שמא ר' לוי יצחק הזדמן באותה עת לפיעטריקאב, והצדדים ניצלו את ההזדמנות שנקרתה לידם כדי לקבל את אישורו? אם כך, יש לתת את הדעת לסיבה שהביאה את ר' לוי יצחק לפיעטריקאב: אם הוא נקלע לשם באקראי, הרי המסמך אינו מצביע על הנהגתו האזורית. לחילופין, שמא ערך ר' לוי יצחק ביקורים בערי הגליל מתוקף תפקידו כרב עיר מרכזית במחוז; אכן לעלציץ ופיעטריקאב היו כפופות לקהילת פינסק.²² לפי זה, המסמך מעיד שמצורתו של ר' לוי יצחק היתה פרוסה בערי גליל פינסק. חמישית – וחשובה לענייננו – בקשת אישורו של ר' לוי יצחק אינה מעידה בהכרח על סמכותו ההלכתית; ייתכן גם כי הצדדים יבקשו אישור להסכם מדמות מוכרת ומוערכת, אף אם הוא אינו מעורב כלל בעולם ההלכה.

(ד) מעורבות בהדפסת ספרים

הנהגתו של ר' לוי יצחק באה לידי ביטוי גם בחלקו בהדפסת ספרים, ולא רק ספרים הקשורים להפצת בשורת החסידות. אותות למעורבותו של ר' לוי יצחק מצויים בעיקר בהסכמות הרבות שהוא העניק. הסכמות אלו נועדו להשביח את מקחם של המחברים והמדפיסים וגם כדי להגן על המשקיעים במלאכת ההדפסה מפני תחרות שהיתה עלולה לפגוע ביכולתם להחזיר את השקעתם. בין הספרים עליהם הסכים ר' לוי יצחק ישנם ספרי יסוד, כגון **תלמוד בבלי** (סלאוויטא תקס"א; בארדיטשוב תקס"ז) ו**תלמוד**

22. עיינו: קצנאילנבוגן, זכר צדיק, דף כו ע"א. המחבר תיאר כיצד חותנו, ר' רפאל כ"ץ (1722-1803) שכיהן ברבנות פינסק בשנים תקכ"ג-תקל"ב (1762/3-1771/2), ערך ביקורים בערי הגליל: "בכל תקופת שלש שנים סבב את כל ערי המדינה מקצה אל קצה ודרש להם דברי מוסר תוכחות חיים, ובין עצומים הפריד אמת ושלום, ושפט בכל מסעיו, וגם און ותקן להם תקנות גדולות גדרים וסייגים לחוק הדת והדין". עיינו עוד: האפמאן, טויזנט יאר פינסק, עמ' 255; נדב, תולדות קהילת פינסק, עמ' 183-185, 187-189.

על היישובים שהיו כפופים לקהילת פינסק, עיינו: האפמאן, טויזנט יאר פינסק, עמ' 55; נדב, תולדות קהילת פינסק, עמ' 158-160.

עוד על נסיעותיו של ר' לוי יצחק, עיינו: שור, קארלין בתקופת גלות (ו), הערה 16 בעמ' קלח.

ירושלמי (קאפוסט תקע"ב); וגם ספרי הלכה קלאסיים, כגון **ארבעה טורים** לר' יעקב בן הרא"ש (סלאוויטא תקס"א), **הלכות רב אלפס** לר"ף, ר' יצחק אלפאסי (חלק ראשון, סלאוויטא תקס"ז), **שולחן ערוך** לר' יוסף קארו (פולנאה תקס"ח; פולנאה תקע"ה), **ומשנה תורה** לרמב"ם (ברדיטשוב תקס"ח-תקס"ט). ר' לוי יצחק גם נתן את הסכמתו להוצאת ספרי שו"ת שנדרפסו לראשונה בימיו, כגון **שו"ת מאיר נתיבים** (פולנאי תקנ"א) לר' מאיר מרגליות (נפטר 1790), ו**שו"ת איתן האזרחי** (אוסטראה תקנ"ו) לר' אברהם הכהן ראפפורט מלבו (1584-1651). נוסף על כך, הספרים שנדרפסו בבית הדפוס הראשון בברדיטשוב בתקופת חייו של ר' לוי יצחק, נשאו את הסכמתו.²³

23. טרם זכינו לרשימה מלאה של הסכמותיו של ר' לוי יצחק. רשימה ראשונית מופיעה באגרת מר"י לבנשטיין לרובנוב משנת 1895 (וילנסקי, חסידיים ומתנגדים, ח"ב, עמ' 358). ברשימה חלקית מנה אחד מצאצאיו של ר' לוי יצחק, שלושה עשר ספרים שזכו להסכמת ר' לוי יצחק: תולדות אדם וחווה, שו"ת מאיר נתיבים, קול אריה, אבן פינה, אור פני משה, דגל מחנה אפרים, זרע אברהם, צמח אברהם, טל אורה, שער גן עדן, תשואות חן, ברית מנוחה, מאור עינים (גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 26; אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ג, עמ' כב). לרשימה אחרת, עיינו: לעווענשטיין, מפתח ההסכמות, מס' 2111, 2112, 2113 בעמ' 118-119 ומס' 3643 בעמ' 207; השו"ת ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, עמ' 68. בהתחשב בביקורת של ליברמן, לעווענשטיין מנה שלושים ושבעה ספרים הנושאים את הסכמת ר' לוי יצחק. מהדפוס העברי בברדיטשוב מנה יערי שמונה ספרים הנושאים את הסכמת ר' לוי יצחק: תלמוד בבלי: ברכות (בארדיטשוב תקס"ז) (עיינו עוד: רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' קצח-קצט); ברית מנוחה (בארדיטשוב תקס"ז); מגיד דבריו ליעקב (ברדיטשוב תקס"ח); משנה תורה (ברדיטשוב תקס"ח-תקס"ט); ספר המצוות לרמב"ם (ברדיטשוב תקנ"ע); כתנות אור (ברדיטשוב תקע"ו); תשואות חן (ברדיטשוב תקע"ו); אוהח לחיים (ברדיטשוב תקע"ז) (יערי, דפוס ברדיטשוב, עמ' 105-107, 111-112, 115-116). ליברמן ציין את הסכמותיו של ר' לוי יצחק לשבעה ספרים: יסוד ושו"ת העבודה (נאווי דוואהר תקמ"ב); חובות הלבבות עם פירוש תולדות אורן (פראנקפורט-אדער תקמ"ד); כנפי יונה (קארעץ תקמ"ה); הלכה פסוקה: על משניות ממסכת שבת (שקלאוו תקמ"ז); טל אורות (ווין תקנ"ב); מאיר נתיב (אלטונא תקנ"ג); אמתחת בנימין (מינקאוויץ תקנ"ו); ערכי הכנויים (דיהרנפורט תקס"ו) – כאשר בארבעה מהמקרים שיבשו המדפיסים את שמו (ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, עמ' 66-68; ח"ב, עמ' 199). לחיבורים אלו יש להוסיף: אהבת דודים (לעמבערג תקנ"ג); ספר הזכירות (מעזירוב תקנ"ד) (להלן אחזור לחיבור זה); [סידור] אור הישר (לבוש תקנ"ד); מינקאוויץ תקנ"ז); תנא דבי אליהו (זאלקווא תקנ"ו); מדרש רבות (מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט; אוסטראה תקס"ה) (להלן אחזור לחיבור זה); עין יעקב (אוסטראה תקנ"ח); אור המאיר (קארעץ תקנ"ח); תלמוד בבלי (סלאוויטא תקס"א); ארבע טורים (סלאוויטא תקס"א); תלמוד ירושלמי: מן מסכת ברכות וסדר זרעים כולה (קאפוסט תקע"ב). ועוד היר נטויה.

על הסכמותיו לספרים שנדרפסו בברדיטשוב, עיינו: יערי, דפוס ברדיטשוב, עמ' 101, 105-107. גם ספרים שנדרפסו לאחר פטירת ר' לוי יצחק נשאו הסכמות ממנו או מכנו ר' ישראל, עיינו: שם, עמ' 107-109, 111-113. עיינו עוד: דרזנר, ברדיטשוב, הערה 28 בעמ' 212-213. להסכמה בעל פה מאת ר' לוי יצחק, עיינו: הסכמת המגיד מקו'ניץ משנת תקנ"ח, שנדרפה בתוך נר ישראל: "עתה הנני נותן לו רשות שהוא יביא אותם לדפוס [...] וברשיון דעת מח' הגאון פאר הדור ידיד ה' וידידי איש אלקים מוה' לוי יצחק נ"י אב"ד דק"ק בארדיטשוב". לפרשת הסכמתו של ר' לוי יצחק לספר שבתאי של ר' העשיל צורף, עיינו: שלום, השלב האחרון, עמ' 41-61; שבחי הבעש"ט (מהדורת מונדשיין), עמ' 58-65.

ריבוי ההסכמות שנתן ר' לוי יצחק מלמד על מעמדו. אולם, העובדה ששמו של ר' לוי יצחק מתנוסס בתור מסכים על ספרים בכלל ועל ספרי הלכה בפרט אין בה כדי להוכיח את ידיעותיו, מומחיותו, או סמכותו בהלכה: החסיד הנאמן יבקש גושפנקה צדיקית לחיבורו אף אם המסכים אין לו יד ורגל בהלכה. יש לזכור שלהסכמה על ספר יש ממד כלכלי משמעותי: לרוב, אסר המסכים על הדפסה חוזרת כדי למנוע פגיעה בזכויות היוצרים של המחבר או כדי לסייע בידי המוציא לאור להחזיר את השקעתו – וכך גם בהסכמותיו של ר' לוי יצחק. ההסכמה נתפסה לא רק כאישור לספר אלא גם כהמלצה לרכוש אותו ולקרוא בו, ולכן יש לה משמעות שיווקית חשובה. לשם כך, בקשת הסכמה הופנתה למי שהציבור עשוי לשמוע בקולו. בצדק כתב אחד מצאצאיו של ר' לוי יצחק: "וכל מי שהדפיס ספר חדש בא אליו לבקשו הסכמתו, ושיכתוב תהלת הספר, ולהגיד לבני אדם ישרו, כי ידעו כי רבים יסמכו על דבריו ויקנו הספר, בכסף מלא, ונמצא הסכמותיו בספרים רבים".²⁴ למרות האמור, אין להתעלם מהעובדה כי מבין עמיתיו של ר' לוי יצחק בשחר החסידות אין צדיק אחר שהעניק הסכמות בכמות דומה.²⁵

24. גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 26. השוו דעתה של רחל אליאור: "ר' לוי יצחק [...] זכה להוקרה ולכבוד רב בכהונתו הרבנית, כעולה מן ההסכמות הרבות שנתן למחברי ספרים ששיחרו לפתחו" (אליאור, ישראל בעש"ט, ח"ב, עמ' 74).

25. לדעת דרזנר, מבין גדולי החסידות רק האוהב ישראל העניק יותר הסכמות מר' לוי יצחק (דרזנר, בריטש, הערה 28 בעמ' 212-213). עיינו עוד: ווירצבערגער, תורתו של רבי מאיר, עמ' שנ. לשם השוואה: מהמגיד ממזריטש נודעה הסכמה אחת בלבד, על ספר הלכתי בשם הלכה פסוקה (טורקא תקכ"ה). המגיד הוא המסכים התשיעי והאחרון על דף ההסכמות. בהסכמה זו הסביר המגיד שלא נהג לתת הסכמות: "ואף שהי' דרכי להי' מן הנמנעים מליתן הסכמה על שום ספר, אמנם שאני הכא דאיכא פנים חדשות, ועביר דינא לנפשי' ומקצר את האמרים מן הפוסקים". במאמר אודות הסכמותיו של ר' לוי יצחק, טען אפרים גראסבערגער כי ריבוי ההסכמות מעיד על פעילותו בעידוד הוצאת ספרים. גראסבערגער, המשמש כספרן של ספריית היכל מנחם בבורו פארק, נסמך בעיקר על לשונותיו של ר' לוי יצחק בכמה הסכמות שנתן (גראסבערגער, להגדיל תורה ולהאדירה, עמ' קצג-רו). סיוע מסוים לניתוחו של גראסבערגער ניתן למצוא בדברי ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש (1871-1937) שהאיר פן אחד של מתן הסכמה לספר: "הנה שמעתי בשם גאון מובהק וצדיק אחד ז"ל שהיה כמה פעמים נותן הסכמות לתלמידי חכמים חו"ב [=חריפים ובקיאם] צעירי ימים על חיבוריהם, ואמר אם כי אין החיבור נחוץ להעולם להדפיסו אך על כל פנים על ידי זה מלהיב ומרהיב לבבם לשבת ולעסוק בתורה בעיון לחבר החיבורים, כי דבר שרוצים לפרסם ולהדפיס לעיני העולם מדקדקים הרבה למצוא דרך סלולה שלא ישיגו עליו על חידושו ועל ידי זה מיגיעים ומתמידים בתורה ביותר" (דברי תורה, ח"ו, מה).

מכל מקום, הראיות שהביא גראסבערגער אינן משכנעות, וכלל לא ברור עד כמה הסכמה – הנכתבת לבקשת המחבר או המדפיס – יכולה להוכיח את הלך מחשבתו של נותנה. לדוגמה, בהקדמה לספר הזכירות פירט התלמיד המעתיק את נסיבות הבאת דברי ר' לוי יצחק לדפוס: "וכיום נרבה רוחו של התורני מהו' נפתלי נ"י מבראד וקעת הוא מתגורר בפה קהילתנו להדפיס ספר הזכירות [...] ולגודל

נוסף על ההסכמות, ולענייננו חשוב יותר: נשתמרה תעודה בכתב ידו של ר' לוי יצחק, העוסקת בהעברת הזכויות הקנייניות להדפסת מהדורה מסוימת של מדרש רבה עם מפרשים. מדרש רבה נדפס בסוף המאה הי"ח על ידי יצחק אייזיק בן צבי הירש בן אפרים מברדיטשוב, יחד עם שותפו. מהדורה זו נשאה הסכמה מאת ר' לוי יצחק (וההסכמות נוספות). המסמך משנת 1804 מתעד את מכירת זכויות ההדפסה. זכויות אלו היו מעוגנות בהסכמות שניתנו להדפסה הקודמת, והיו מוגבלות לתקופה של שמונה-עשרה שנה. לפי המסמך, אותו יצחק אייזיק – בשם אביו ובשם גיסו – מכר את הזכויות לבערוש בן חיים צבי מסלאוויטא. ר' לוי יצחק הוסיף את אישורו ואת חתימתו להעברת הזכויות, וסיים בכרכה: "והאל יתן להם שיגמרו בוכי [!] טוב לזכות את אחינו בני ישראל". באותה עת, הקונה בעריש היה שותף בבית דפוס באוסטרהא.²⁶ בשנת תקס"ה נדפס מדרש רבה בבית הדפוס באוסטרהא, יחד עם ההסכמות מההוצאה המקורית ובתחתית העמוד מודעה אודות העברת הזכויות.²⁷

תעודה זו מעידה, אם כן, על מעורבותו של ר' לוי יצחק בהדפסת ספרים. התעודה היא גם מסמך משפטי המצביע על מעורבות של ר' לוי יצחק בעולם ההלכה. האם ישנם מקורות נוספים המלמדים על פועלו ההלכתי של ר' לוי יצחק? לשאלה זו ניגש עתה.

ההפצצה שהפציר מוהר"נ לכ' אדמו"ו ולבניו הנעימים המפורסמים שי' שיותן לו אפס קצהו מחידושו שאמר על הזכירות להיות חיבור לקודש עם הספר הנ"ל, ומגדול טובו ורחמנותו ואהבתו לישראל למלאות רצון כל איש ואיש [...] נענה לו בראשו. ובפקודתו העליתי על הכתב אלו דברים הנאמרים על הזכירות ליתן ביד מוהר"נ שידפיס אותה לזכות את הרבים וממנו יראו וכן תעשו לדורות" (ספר הזכירות, מעזירוב תקנ"ד, הקדמת המעתיק) – דברים אלו מלמדים כי היוזמה להדפיס את הזכירות כלל לא היתה של ר' לוי יצחק. מהסכמת ר' לוי יצחק על ספר זה הסיק גראסבערגער כי מטרת הדפסת ספרים לדעת ר' לוי יצחק היתה לחיזוק מצוות מסוימות: יתרה מזו, סביר להניח כי מחבר או מדפיס יבקש להשביח את מקחו בטענה שהוא פועל בהתאם להנחיותיו של אדם גדול. מבחינה מתודולוגית, דומה שהצעתו של גראסבערגער צריכה להיבחן תוך השוואת דברי ר' לוי יצחק בהסכמותיו הרבות לדבריהם של נותני ההסכמות אחרים בני תקופתו. עיון ראשוני בכיוון זה אינו חושף הבדלים ניכרים.

26. מדרש רבות (מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט); פרידברג, הרפוס העברי בפולניה, עמ' 116, 118; ליברמן, אהל רח"ל, ח"ג, עמ' 601-605; מדרש רבה – מינקאוויץ תקנ"ט, עמ' פו-פט. בהמשך אחזור למהדורה זו של מדרש רבה, והקשר בינה לבין ר' לוי יצחק.

27. מדרש רבות (אוסטרהא תקס"ה). מעבר לשער נדפסה הסכמת ר' לוי יצחק להוצאה המקורית מיום ג' אלול תקנ"ז. המודעה מאשרת את העברת הזכויות בין האנשים הנקובים במסמך משנת 1804: "שה"ה כבוד הרבני הנגיד מו' שמואל במוהרר ישכר בער סג"ל מדפיס דפא ק"ק אוסטרהא יצ"ו, וה"ה הרבני הנגיד המופלג מוהר"ר בערוש במו' צבי הירש מק"ק סלאוויטא קנו במחיר בכסף מלא מן ה"ה הרבני הנגיד מוהר"ר אייזיק הנ"ל את כל הזכות והיפוי כח שלו שבספר המדרש הזה".

ב. הלכה

נשתמרו מסמכים הלכתיים חשובים הקשורים לפועלו של ר' לוי יצחק: פסק דין חתום בכתב ידו, מסמך משפטי נוסף עם חתימת ידו, ואותות נוספים על עיסוקו בענייני הלכה. נוסף על כך, עיון בספרי הלכה שונים חושף דעות בהלכה והנהגות הלכתיות המיוחסות לר' לוי יצחק. עמדותיו ההלכתיות של ר' לוי יצחק נשתמרו בכתבי עמיתיו, תלמידיו וחכמים אחרים. חלק מן העדויות הן מכלי ראשון, בחלק אין זיהוי ודאי של ר' לוי יצחק, וחלקן הן בגדר עדות שמיעה. הבאת שיטות בהלכה בשמו של ר' לוי יצחק מלמדת על מעמדו וחשיבותו בעיני אחרים, אך לא בהכרח על מעמדו כפוסק. רום מעלתו של המנהיג החסידי – ולא מעמדו בתור סמכות הלכתית – יכול להיות ביסוד שימור דעותיו בהלכה. מכל מקום, מקבץ המקורות – ובמיוחד פסק הדין בכתב ידו והעדויות מספרות השו"ת – מצביע על פעילותו וסמכותו של ר' לוי יצחק בתחום ההלכה. מפאת חשיבותם של מקורות אלו לענייננו, אתעכב בהסברתם.

(א) פסק דין בכתב ידו

בארכיון של האדמו"ר מבאיאן, ר' נחום דב ברייער, נמצא פסק הלכה בכתב ידו של ר' לוי יצחק משנת תקמ"ח (1788).²⁸ הנידון היה גבר ששלח גט לאשתו באמצעות שליח כדי לגרשה, וזאת בניגוד לרצונה. לאחר מכן, נשא הגבר אשה אחרת. מצב זה נדון רבות בספרות ההלכה של המחצית השנייה של המאה ה"ח. ביסוד השאלה עמד חרם דרבנו גרשום האוסר גירושין בניגוד לרצונה של האשה. נשאלת השאלה: מאחר שהשליח ביקש לגרש את האשה בעל כורחה, האם השליחות בטלה בגלל הכלל "אין שליח לדבר עבירה", והאשה אינה מגורשת – ואם כן, הגבר שנשא אשה שנייה יידרש לגרשה, מאחר שחרם דרבנו גרשום גם קבע איסור ביגמיה; או שמא, יש תוקף לשליחות חרף העברה על חרם דרבנו גרשום – ואם כן, האשה הראשונה מגורשת, והגבר רשאי לדור עם אשתו השנייה?

השאלה הופנתה לר' לוי יצחק, כפי שהוא העיד, "לשאול את פי לחוות דעתי מי נדחית מפני מי". ר' לוי יצחק פסק שמותר לגבר לדור עם אשתו השנייה, וזאת משני טעמים:

28. רבינוביץ, תשובת ר' לוי יצחק, עמ' כג-כה. לתצלום המסמך ראו: מונרשיין, מסע ברדיטשוב, עמ' 47; לתצלום החתימות ראו: אלפסי, היחיד בדורות, עמ' 378, 423. השאלה אינה מופיעה בפנינו, אך היא מובנת מתוכן התשובה.

הנימוק הראשון של ר' לוי יצחק קשור לזכויות ממוניות. מאחר שיש מחלוקת בין הפוסקים בשאלת תקפותה של השליחות במקרה זה, יכול הגבר לטעון "קים לי כמאן דסובר דהוה גט". "קים לי" היא טענה משפטית שבעל דין רשאי להעלות כהגנה מפני תביעה כאשר יש מחלוקת בהלכה.²⁹ מאחר שהגבר יכול לטעון "קים לי", דהיינו שהוא נסמך על הדעה שיש תוקף למסירת הגט, לכן האשה הראשונה אינה יכולה להוציא מהגבר "שְׁאֵרָה פְּסוּתָה וְעֵנְתָה" (שמות כא, י), דהיינו מכלול חובות הגבר לאשתו. הטענה שר' לוי יצחק שם בפיו של הגבר אינה קשורה לנישואיו השניים, ולכן האשה הראשונה גם לא יכולה לטעון נגד האשה השנייה שהיא מקפחת את זכויותיה. בכך נדחות התביעות האפשריות של האשה הראשונה – הן התביעה הממונית נגד הגבר שהוא אינו ממלא את חובותיו, והן התביעה הממונית נגד האשה השנייה שהיא מקפחת את זכויותיה של האשה הראשונה.

הנימוק השני של ר' לוי יצחק קשור לדיני המעמד האישי. האיסור על גירושין בעל כורחה של האשה חל, עתה, גם בין הגבר לבין אשתו השנייה. כאשר משווים בין המעמדות האישיים של שתי הנשים, האשה השנייה נחשבת "יותר מוחזקת מראשונה – דשני' אינה צריכה חופה וקידושין, והראשונה גם שישא אותה בעי חופה וקידושין לכל הדיעות". זאת אומרת, במצב הנוכחי האשה השנייה בוודאי נשואה שהרי החרם קבע איסור על ביגמיה, אבל לא שלל את האפשרות של קשרי נישואין עם שתי נשים בו זמנית. לעומת זאת, נישואי האשה הראשונה מוטלים בספק – שמא היא מגורשת, שמא היא עדיין נשואה. מאחר שהאשה השנייה "יותר מוחזקת" מהאשה הראשונה, הרי על הגבר להישאר איתה.

ר' לוי יצחק גם דחה אפשרות אחרת: "שלא ידור עם שניהם" – דהיינו, עם אף אחת מהן – בנימוק "דלא לתוהו בראה".³⁰ ולסיום הוסיף ר' לוי יצחק תימוכין לדבריו:

זכורני שפעם אחת נשאתי ונתתי בדין זה שנחלקו הרבנים הגאונים,
אי גט בע"כ [=בעל כורחה] ע"י שליח הוה גט או לא, עם הרב הגאון

29. על טענת "קים לי", עיינו: חנינה בן-מנחם, "טענת 'קים לי': המקור ההסטורי והמשפטי", דיני ישראל, ג (תשל"ב), עמ' 89-96; חנינה בן-מנחם, "טענת קים לי: לקראת ניתוח יוריספרודנטי", שנתון המשפט העברי, ו-1 (תשל"ט-תש"מ), עמ' 45-60.

30. על פי ישעיהו מה, יח: "כִּי כֹה אָמַר ה' בּוֹרֵא הַשָּׁמַיִם הוּא הָאֱלֹהִים יֵצֵר הָאָרֶץ וְעֹשֶׂה הוּא כוֹנֵנָהּ לֹא תִהְיֶה בְרָאָה לְשִׁבְתָּ יִצְרָה אֲנִי ה' וְאֵין עוֹד". ראו עוד משנה עדויות א, ג, המביאה את הפסוק בהקשר של נישואין: "מי שחציו עבר וחציו בן חורין [...] לישא שפחה – אינו יכול; בת חורין – אינו יכול; ליבטל?! והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה, שנאמר לא תהו בראה לשבת יצרה; אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין וכותב שטר על חצי דמיו".

המפורסם מופת הדור מ' שמואל שמעלקא הלוי זלה"ה אבד"ק ניקלשפורג
[1778-1726], וחוה דעתו דאין דין זה צריך פלפול ופקפוק דבדאי גט
בע"כ ע"י שליח הוה גט.³¹

פסק הדין חתום על ידי ר' לוי יצחק, ושני חכמים המוכרים כתלמידים של הבעש"ט
הוסיפו את חתימותיהם. פסק זה – שמלבד החכמים המוזכרים בו, אין לו קשר מהותי
לחסידות – מורה כי פעילותו של ר' לוי יצחק לא הצטמצמה לתחום החסידי. יתרה
מזו: היבטים שונים של פסק הדין מאירים את החשיבות של מסמך זה להבנת דמותו
של ר' לוי יצחק, כפי שאסביר.

מבחינת סמכותו של ר' לוי יצחק: ראוי לשים לב לזהותם של שני החכמים
שהוסיפו את חתימותיהם לתשובה – ר' שמעון יחיאל ממיקאליוב ור' דוד לייקעס.
רש"י ממיקאליוב שימש כדיין בבית הדין בקהילת באר (Bar), ואילו ר"ד לייקעס
כיהן כאב בית הדין. הפתיח של דברי ר' לוי יצחק מלמד כי השאלה הגיעה מאותה
קהילה: "בנידון שיצא מאת הרבני" הגאונים הבוררים בעסק הרבני מ' צבי הירש מק'
באר, לשאול את פי לחוות דעתי מי נדחית מפני מי". זאת אומרת, המצטרפים לפסק
ההלכה היו אנשי הלכה, והשאלה הגיעה דווקא ממחוזם של אותם דיינים – דבר
המלמד על הכרה אזורית בסמכותו ההלכתית של ר' לוי יצחק.³²

מבחינת ההקשר ההיסטורי-משפטי של פסק הדין: ר' לוי יצחק התבקש לחוות את
דעתו בעניין הלכתי שהסעיר את העולם הרבני כעשרים שנה קודם לכן, בסביבות
שנת 1766. פוסקים חשובים במרכז אירופה אמרו את דבריהם, כתבו תשובות ארוכות
ומנומקות על מקרה דומה, והתפלמסו זה עם זה. אותו ויכוח הלכתי לא התנהל על מי

31. גם אחיו של ר' שמעלקא, ר' פינחס הלוי הורוויץ (1730-1805), פסק כך: שו"ת גבעת פנחס, סימן
כט; השו"ב בדרייב בכתובה הפרשנית שלו: הפלאה, כתובות לג ע"ב ד"ה שם בגמרא; המקנה, קידושין
מב ע"ב. לסיפורים המקשרים בין ר' לוי יצחק לבין ר' שמעלקא, עיינו: זיין, ספורי חסידיים, מס'
417, 403.

32. רוב מה שנכתב על רש"י ממיקאליוב ור"ד לייקעס הוא בגדר הגיוגרפיה; ראו: ציקערניק, ספורים
ומאמרים, עמ' 4-7; אלפסי, חסידות מדור לדור, ח"א, עמ' 97, 98; אלפסי, היחיד בדורות, עמ'
376-378, 422-423; אלפסי, אנציקלופדיה, ח"א, עמ' תעב-תעג; ח"ב, עמ' קצח; רבינוביץ, תשובת
ר' לוי יצחק, עמ' כה הערות יט-כ; פרוש, אור יקרות, ח"ד, עמ' פא-פז. מר"ד לייקעס הגיעה אלינו
תשובה בעניין סירכא, עיינו: תיקוני הזוכה, [עמ' 4]. ר"ד לייקעס כתב הסכמות לספרים, וביניהן הסכמה
למדרש רבות (מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט) שהיה אמור לכלול את פירושו של ר' לוי יצחק (להלן, הערה
97). בהסכמה זו שכתרתה "הסכמת [...] מהור"ר דוד מק"ק באר הנקרא בפי כל ר' דוד לעיקס", הוא
חתם "הק' דוד במוה" ישראל יצ"ו" – בדומה לחתימתו על המסמך הנדון "דוד במוה"ר ישראל",
וחתימתו על התשובה המורפסת "דוד במוה"ר ישראל ז"ל".

מנוחות. ר' לוי יצחק היה מודע לדיון ההלכתי הער, וביסס את הכרעתו על העובדה שהתקיימה מחלוקת בין הפוסקים:

כיון דכל סברת הרבני' הגאונים הבוררים שלא רצו להכריע הילכתא כמי – אם גט בע"כ [=בעל כורחה] ע"י שליח הוה גט או לא, כאשר נודע שנחלקו בדין זה רבני' וגאונים, ולא ידעין הלכתא כמי. וא"כ לפי דעתם הוה ספקא דדינא דלא ידעין הילכתא כמאן, ובכל ספיקא דדינא קיי"ל [=קיימא לן] דהמוחזק יכול לומר 'קים לי'.

זאת אומרת, טענת "קים לי" שר' לוי יצחק שם בפיו של הגבר היתה טענה קבילה עקב המחלוקת שהתעוררה שנים אחדות לפני כן.³³ כיצד ידע ר' לוי יצחק על העמדות ההלכתיות בפולמוס הקודם? אין בידינו לענות על שאלה זו, אם כי עולות בפנינו כמה אפשרויות. אפשרות אחת היא ששמעה של פרשה שהסעירה את רבני מרכז אירופה הגיעה למזרח אירופה. אפשרות שנייה היא שר' לוי יצחק הכיר את הספרות שתיעדה את הפרשה. אכן פרשה זו עתידה היתה לקבל ביטוי בחיבורים הלכתיים רבים, אולם בשנת 1788 מה יכול היה ר' לוי יצחק לקרוא כדי להיוודע לפרשה?

החיבור הראשון שהזכיר את הפרשה משנת 1766 הוא ספר התאבקות – ספרו הפולמוסי של ר' יעקב עמדין (1698–1776), שיצא לאור באלטונה בשנת 1769. חיבור זה נכתב נגד ר' יהונתן אייבשיץ (1690–1774), אך גם ר' יחזקאל הלוי לנדא ("הנודע ביהודה", 1713–1793) זכה לקיתונות של ביקורת בשל ניסיונותיו להשכיך שלום בין המחנות הניצים בשנת 1752. בין השאר, הזכיר ר' יעקב עמדין את חלקו של ר' יחזקאל לנדא בעניין פרשת הגט.³⁴ לא ברור אם ר' לוי יצחק קרא את ספר התאבקות, ואף אם כן דומה שחיבור זה לא יכול היה להיות המקור לידיעותיו: האזכור כתוב בצורה עמומה, בלשון פולמוסית, וללא פרישת הטענות ההלכתיות של הפוסקים – מידע חיוני להכרעת ר' לוי יצחק על בסיס טענת "קים לי". סביר יותר לומר שר' לוי יצחק התוודע לפרשה כאשר עיין באחד משני קובצי השו"ת שעסקו בפרשה ושנרדפו לפני מתן פסק הדין בשנת 1788: שו"ת זכרון יוסף

33. הפרשה משנת 1766 זכתה להתייחסות מחקרית, עיינו: גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו, עמ' כד-כו; רפאל, רי"ה לנדא ורי"ה הורוויץ, עמ' תתשמט-תתשנב; משנת הלוי, עמ' 37–41; השל, לפרשת הגט.

34. ספר התאבקות, דף קלד ע"א-ע"ב.

לר' יוסף שטיינהארט (1705 לערך – 1776), ושו"ת נודע ביהודה לר' יחזקאל לנדא. שני חיבורים אלו – הראשון שיצא לאור בשנת 1773, והשני בשנת 1776 – כללו תשובות שתיארו את נסיבות המקרה ואת העמדות ההלכתיות, ודרכם ר' לוי יצחק יכול היה להיוודע לדעות החולקות בסוגיה.³⁵ אם כן, אף על פי שאי אפשר לקבוע כיצד ידע ר' לוי יצחק על הפרשה, ניתן לומר שהוא הכיר את השיח ההלכתי של ימיו ו/או את הספרות התורנית-מקצועית שזה עתה יצאה לאור.

מסמך חשוב זה וההתבוננות בהקשרו מסעירים את הדמיון ומעלים את השאלה: האם ישנם פסקי דין מפרי עטו של ר' לוי יצחק הספונים-טמונים בארכיונים, ושיוכלו להאיר את פועלו של ר' לוי יצחק בשבתו על כס המשפט?

(ב) חליפת שו"ת

פסק דין זה אינו העדות היחידה להתכתבות הלכתית של ר' לוי יצחק. בקובץ התשובות של ר' יעקב אריה מסמילא (נפטר 1827) נשתמרה שאלה והרצאת דברים שנשלחו לר' לוי יצחק בשנת 1808 בעניין נדוניה וגט. רי"א מסמילא פתח את השאלה בדברי ברכה לנמען: "ד' ישפות שלום לכבוד אדונינו מו"ר ה"ה [=מורנו ורבנו האדון הנכבד] הרב הגאון החסיד המפורסם עטרת תפארת ישראל שמו מפואר ומהולל מוהר"ר לוי יצחק נ"י [=נרו יאיר] לעד ולכל המסתופפים בצילו צל החכמה והשלום". ואז, הציג רי"א מסמילא את העובדות ואת הטענות ההלכתיות, וביקש מר' לוי יצחק שישלח את דעתו בנדון – "אדרוש מאדוני מו"ר הלכה למעשה דאתי לידן" – ועוד ציין את דחיפת העניין: "ומבוקשתי מאוד למחול כ"ת [=כבוד תורתו] הרמה ליתן פנאי ע"ד [=על דבר] מצוה זו כי ידוע דבכאן דאיקטי' לי' נגרי ברייתא [תרגום: שלקחו לעצמם צעדים לחוץ] ורצונו ליסע למרחקים ולעגנה כל ימיה ח"ו, לזאת הוכפלה דבריני לעיין מר במילי ולהשיב לידינו דעתו הרמה והסמכתו בענין הנ"ל". בסוף התשובה הבהיר רי"א מסמילא כי הוא מחכה לתשובתו של ר' לוי יצחק "ע"ד הלכה למעשה איליו ישמעון ולא נסור וכו'".³⁶ איננו יודעים האם נעתר ר' לוי יצחק לפניית עמיתו.

35. שו"ת זכרון יוסף, אה"ע, סי' טו; שו"ת נודע ביהודה, אה"ע, סי' עה-פב – כולל התכתבות בין ר' יחזקאל לנדא לבין ר' יצחק הלוי איש הורוויץ (המכונה ר' איציקל המבורגר, 1715-1767), ובין ר' יחזקאל לנדא לבין ר' צבי הירש בישקו (1740-1807). קובצי שו"ת אחרים שכללו תשובות שעסקו בפרשה נדפסו לאחר 1788, ולכן לא הבאתי אותם בחשבון; אם כי, ייתכן שר' לוי יצחק הכיר את התשובות עוד לפני הדפסתן.

36. שו"ת רי"א מסמילא, אה"ע, סימן ג.

כמו כן, נשתמרה תשובה מר' שניאור זלמן מליאדי (1745 לערך – 1812) לר' לוי יצחק בעניין היתר עגונה. התשובה נדפסה על ידי בניו של רש"ז מליאדי בשנת 1815 כחלק מהמאמצים לגאול את כתבי ההלכה של אביהם.³⁷ מתוכן התשובה אנו למדים כי ר' לוי יצחק פנה לרש"ז מליאדי וביקש שהוא יצרף את דעתו להתיר עגונה על בסיס עדות קלושה של מות הבעל. ר' לוי יצחק שלח את הבנתו בסוגיה של דיני הראיות: האם די בסימן של ציפורן עבה באצבע הגדולה הימנית כדי לקבוע כי הגופה היא של הבעל? מדברי רש"ז מליאדי אנו למדים מה היתה עמדתו של ר' לוי יצחק: "אשר דעת כת"ר [=כבוד תורתו] דעת תורה דעת נוטה שלא ללמוד [...] לסמוך על סימן זה לבדו להתיר". רש"ז מליאדי הבהיר כי דברי ר' לוי יצחק "אינן צריכין חיזוק ממני", והאריך לדון בסימנים בינוניים נוספים שעל בסיס צירופם יחד ניתן לקבוע כי הנפטר הוא הבעל ובכך להתיר את העגונה.³⁸

בשתי הזדמנויות נוספות בתשובותיו, אישר רש"ז מליאדי את המסקנות ההלכתיות של ר' לוי יצחק: "והן אמת כי מה שדחה כת"ר הראיות [...] מי יבוא אחרי המלך [...] אשר סתר כת"ר בטוב טעם [...]"; "ומה שחשש כת"ר ברוב ענותנותו [...] והנה דעת כת"ר באמת טעמו ונימוקו עמו [...]".³⁹ אמנם דברי ר' לוי יצחק עצמם לא הגיעו לידינו. שני עניינים נוספים קשורים לחליפת שו"ת, ואף שערכם אינו רב לנידון, להשלמת הדיון אציין אותם בקצרה. ראשית, במסורת החסידית מסופר על מקבץ של שאלות הקשורות לנוסח התפילה ולמנהגים ששאל ר' לוי יצחק את רש"ז מליאדי. לשאלות אלו אין תיעוד מוסמך, ולא ברור אם הוצגו בכתב או בעל פה. לפי המסופר, השאלות ששאל ר' לוי יצחק היו: מדוע רש"ז מליאדי כתב בסידורו שלא לומר "ושמרו" בתפילת ערבית של שבת? מדוע הוא הוסיף את המילים "כִּי כָנוּ בְּחֶרֶת וְאוֹתָנוּ קִדְּשָׁתָּ מִכָּל הָעַמִּים" לקידוש בליל שבת? מדוע הוא לא נהג לבצוע על שתיים עשרה חלות בסעודת שבת? מדוע פסק שהבתים בתפילין של ראש צריכים להיות נפרדים עד התיתורא?⁴⁰

37. ראו קופר, שו"ע הרב.

38. תשובת רש"ז (קאפוסט תקע"ה); שו"ת רש"ז מליאדי, סימן כח. חלקה הראשון של התשובה נדפס בשו"ת צמח צדק, אה"ע, סימן פז. על התשובה, עיינו: מונרשיין, ספרי ההלכה, עמ' מט, 186–187; מונרשיין, מסע ברדיטשוב, עמ' 52–54; גליק, קונטרס התשובות, מס' 4399; לוין, חב"ד ברוסיה הצארית, עמ' כב.

39. שו"ת רש"ז מליאדי, סימן ב; סימן יד.

40. לעניין השאלה אודות "ושמרו", עיינו: בוצינא דנהורא, דף יב ע"ב; סידור רבינו הזקן, עמ' רסד–רסו; שו"ת צמח צדק, פסקי דינים, א"ח, סימן רלו; רמ"ח אותיות, אות רטו; שוטערמאן, מז'לאבין לניר-יורק, עמ' 262; נאה, פסקי הסידור, עמ' לב. אמירת "ושמרו" היא שאלה הלכתית של הפסק באמצע תפילה, אם כי הדיון המדויק בין ר' לוי יצחק לבין רש"ז מליאדי התנהל סביב המשמעות הרוחנית של אמירת "ושמרו".

שנית, בתוך המהדרות של קדושת לוי שיצאו לאור לאחר פטירת ר' לוי יצחק, נכללה "תשובה" בודדת: "נשאלתי במדינת ליטא מפני מה נקרא חג שבועות בשם עצרת, והלא לא נזכר בתורה שם עצרת רק בשמיני עצרת". שאלה זו, אינה שאלה של הלכה אלא של פרשנות, ובהתאם השיב ר' לוי יצחק "בשלשה אופנים" – על דרך הפשט, על דרך המדרש ועל דרך החסידות. זוהי אכן תשובת שאלה, אם כי לא שו"ת הלכתי.⁴¹

(ג) עדות עמיתים

נשתמרו דעות בהלכה של ר' לוי יצחק בכתבים של עמיתיו. עדויות אלו הן מכלי ראשון, ולכן יש לראותן כמקורות מהימנים.

בספרו של ר' עוזיאל מייזלש (1744-1785) בהקשר של איסור מלאכת בורר בשבת, הביא המחבר את דברי השולחן ערוך כי "מותר לערות בנחת מכלי לחבירו, ובלבד שיזהר שכשיפסוק הקילוח ומתחילים לירד נצוצות קטנות הנשופות באחרונה מתוך הפסולת יפסיק ויניחם עם השמרים, שאם לא יעשה כן הני ניצוצות מוכחי שהוא בורר".⁴² ר"ע מייזלש העיר כי לכאורה הדין שייך רק אם הפעולה נעשית כדי לשתות בהמשך היום. אולם, אם הכוונה היא לשתות לאלתר, מותר להמשיך את העירוי עד הטיפות האחרונות, שהרי יש בכך ברירת אוכל מתוך פסולת לשתיה מיידית – דהיינו, מתקיימים התנאים הדרושים להתרת בורר בשבת. על כך תמה ר"ע מייזלש: מדוע אבחנו זו אינה מופיעה לא בתלמוד ולא בשולחן ערוך? ר"ע מייזלש הסביר כי מותר לברור אוכל מתוך פסולת לשימוש מיידית רק אם לא בוררים את הכול; אחרת "ניכר הברירה הואיל שברר האוכל לגמרי". למסקנה זו, הוסיף ר"ע

לעניין השאלה אודות נוסח הקידוש, עיינו: אור התורה, עמ' 2192; מונרשיין, מסע ברידטשוב, הערה 187 בעמ' 54 (מונרשיין מצטט מתוך כתב יד שראה); שער הכולל, פרק יח, אות ד.
לעניין השאלה אודות י"ב חלות, עיינו: סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קכ, אות ו; מאמר מרדכי, ח"ב, עמ' עג: "הרב בעל התניא זי"ע לא היה נוהג לבצוע על י"ב חלות, ושאלו הברדיטשובר על זה. והשיב לו שלא מובא בחז"ל שצריך י"ב חלות. וא"ל הברדיטשובר הרי אחז"ל (ברכות לט ע"ב) ר' זירא הוה בצע אכולא שירותא' – כמנין סעודותיו בשבוע, וסעודותיו הן שתיים בכל יום, וא"כ במשך השבוע ישנן י"ב סעודות, והיה בוצע כמנין על י"ב חלות".
לעניין השאלה אודות תפילין, עיינו: רמ"ח אותיות, אות ו; שוסטערמאן, מו"לאבין לנייר-יורק, עמ' 261-262.

41. קדושת לוי, [דרוש] לשבועות; מופיע לאחר פרשת נשא, בין השאר, במהדרות הבאות (אך לא בשתי המהדרות שיצאו לאור בחייו של ר' לוי יצחק): לעמבערג תרל"ו, דף עד ע"ב; ווארשא תרל"ו, דף עד ע"ב; מונקאטש תרס"ה, דף פד ע"ב. על "תשובה" זו, עיינו: גליק, קונטרס התשובות, מס' 3199.
42. שולחן ערוך, או"ח שיט, יד.

מייזלש הוכחה "לפי מה ששמעתי מפי כבוד הרב הגאון מו' לוי יצחק נ"י אבד"ק פינצק [=פינסק]]. ר' לוי יצחק הפנה למעשה בתלמוד: רב ביבי הביא סלסלה של פרות בשבת ופיזר את הפרות לפני החכמים. מוסר הידיעה, רב דימי, תמה מדוע פיזר רבי ביבי את הפרות, והציע שתי אפשרויות. האפשרות הראשונה אינה קשורה לדיון הנוכחי. האפשרות השנייה היתה "משום עין יפה הוא דמכיון".⁴³ לכאורה, המשמעות של "עין יפה" היא מצג של שפע המרשים את הסועדים. לפי ר"ע מייזלש, נתן ר' לוי יצחק הסבר אחר לעין היפה של רב ביבי: "דאם הי' מברר לאוכל מתחלה הי' צריך להשאיר גם מעט מן האוכל כיון דאסור לברור כולו. משא"כ כשהי' ניברר מאליו ע"י שטח הזרקה [=שטיחה וזריקה] [...], ואיכא שפיר עין יפה". לדעת ר' לוי יצחק, העין היפה של רב ביבי היתה להבטיח שהסועדים יוכלו ליהנות מכל הפרות, שהרי אם היה בורר אוכל מתוך פסולת – דהיינו, פרות מתוך עלים וזרדים וכדומה שהיו מעורבים בסלסלה – היה נאלץ להשאיר חלק מהפרות, מפני שאסור לברור את הכול בשבת אפילו באופן שמותר לברור.⁴⁴

במקרה של ר"ע מייזלש מדובר בהסבר להלכה; במקרה אחר מדובר בפסק הלכה: בתשובותיו של רש"ז מליאדי יש דיון אודות שיטת ר' לוי יצחק בסוגיה של דיני טריפות – סירכא שעברה על ידי מיעוץ וגלגול. התשובה נכתבה "להרב הגאון דק"ק בריסק דליטא יצ"ו [=ישמרהו צורו ויחיהו]", הרי הוא ר' אריה ליב קצנלנבויגן (נפטר 1836). רא"ל קצנלנבויגן מחה נגד הכרעת ר' לוי יצחק שלפיה ניתן למעוך את אמצע הסירכא ולאחר מכן למשוך בחוזק כדי להוריד את הדלדולים, ואם נמצא נקב בבדיקה תולים את הנקב במשיכה בחוזק ומכשירים את הבהמה. רא"ל קצנלנבויגן חלק וטען כי יש לחשוש שמא הנקב היה שם כבר קודם, ומשום כך אין להתיר בהמה לאחר משיכת הדלדולים בכוח. ר' לוי יצחק נפטר בכ"ה תשרי תק"ע (1809) וסמוך לאחר מכן בחורף תק"ע נסע רש"ז מליאדי לברדיטשוב ושהה באזור עד לאחר חג הפסח. באותה עת התקיימה אסיפת מורי הוראה ורש"ז מליאדי אישר את הכרעת ר' לוי יצחק, אך תיקן להחמיר לכתחילה בנסיבות מסוימות. לפי עדותו של רש"ז מליאדי, התשובה המקורית שהוא כתב בנידון אבדה. לאחר ששב לביתו, שכתב רש"ז מליאדי את התשובה, שבועות אחדים לאחר חג השבועות תק"ע (1810). בתשובה השנייה חזר רש"ז מליאדי על עמדתו "להסכים ולבא אחר

43. תלמוד בבלי, שבת עד ע"א.

44. מנורה הטהורה, סימן שיט, סעיף יד, סק"ח; על ר"ע מייזלש, עיינו: ברומברג, רבי עוזיאל מייזלש רוזנווסר; וונדר, מאורי גליציה, ח"ג, עמ' 821-817.

המלך אשר כבר עשהו, הלא הוא מחותני [ר' לוי יצחק] הגאון החסיד המנוח זצ"ל
 אב"ד דק"ק ברדיצוב בהוראה להיתר", ושוב הציע את הפשרה ההלכתית להחמיר
 לכתחילה בנסיבות מסוימות. שיטת ר' לוי יצחק בדיני טריפות נשתמרה, אם כן,
 בתשובתו של רש"ז מליאדי.⁴⁵

ייתכן שיש דוגמה נוספת של עמית שהנציח את עמדתו ההלכתית של ר' לוי
 יצחק, אם כי במקרה זה הזיהוי אינו ודאי. רי"א מסמילא נשאל "בס"ת ששם הקדוש
 נתטשטש ומחמת טיפטוף לחות הרוק הושחר תוך האותיות ונדבק השחרות בין
 וא"ו לה"א". הדיון נסב סביב השאלה האם מותר "לגרור הדביקות והשחרות בתוך
 האות", או שמא יש בכך מחיקת שם ה' רי"א מסמילא הכריע "שזה תלוי אם ניכר
 האותיות לתינוק דלא חכים", ואז הוסיף: "וכעין האי עובדא אירע בהיותינו בק'
 יאנאב, נשאלה לפני כ' הג' החסיד ז"ל מ"ץ [=מורה צדק] דק' בארדיטשוב, שנדבק
 כל גובה האותיות [...] והרב הגאון הורה להקל עפ"י מ"ש בח"מ באה"ע [=על פי מה
 שכתב בחלקת מחוקק באבן העזר] סימן ככה סק"ט יעו"ש".⁴⁶ כוונת רי"א מסמילא
 לדברי ר' יעקב לימא (1605-1658) בפירושו לשולחן ערוך: "דהכל תלוי בקריאת

45. שו"ת רש"ז מליאדי, סימן יב. על רא"ל קצנלנבויגן, עיינו: מונרשיין, ספרי ההלכה, עמ' נב. הנושא
 נידון בכמה תשובות, ובסימן יד הביא רש"ז מליאדי גם את דברי המגיד ממזריטש: "והנה לפלול זה
 [...] היה בקיץ תקל"ב בהיותי בבית אדמ"ו רבינו הגדול הגאון המפורסם מה"ר דובערוש נ"ע בק"ק
 ראוונא, והסכימה דעתו הקדושה דדי בכך, וראיתו [...]". עיינו עוד: גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ'
 27; לוין, חב"ד ברוסיה הצארית, עמ' יג-יד; מונרשיין, מסע ברדיטשוב, עמ' 71-74.
 אודות מסעו של רש"ז מליאדי, עיינו: שו"ת רש"ז מליאדי, הערות לסימן יב; מונרשיין, מעשה ר'
 זלמינא, עמ' 249-250; מונרשיין, מסע ברדיטשוב.

קשרי החיתון בין רש"ז מליאדי לבין ר' לוי יצחק: (1) שרה בת ר' דוב בער בן רש"ז מליאדי נישאה
 לאליעזר בן ר' מאיר בן ר' לוי יצחק. החתונה התקיימה בשנת 1807 בז'לובין שעל הדרך בין ליאדי
 לבין ברדיטשוב. שנתיים לאחר מכן נפטרה שרה במהלך לידה, והבת שנולדה נקראה שרה על שם
 אמה. על חתונה זו בסיפורת החסידית, ראו: קיציס, עד שמצאתי, עמ' 66-59. (2) רבקה בת ר' דוב
 בער בן רש"ז מליאדי נישאה ליקותיאל זלמן וואלעס בן בתו של ר' לוי יצחק. חתונה זו התקיימה
 בשנת 1808 בליאדי. מנישואין אלו נולדו שני בנים – לוי יצחק זלמנוביץ' (זלמנוהאן או זלמנסון)
 שנישא לדבורה לאה בתו של הצמח צדק, ושניאור זלמן.

עוד על הקשר בין רש"ז מליאדי לבין ר' לוי יצחק ועל ביקור התנחומים שערך רש"ז מליאדי
 בברדיטשוב לפי מסורת חב"ד, עיינו: בית רבי, עמ' 126; זוין, ספורי חסידים, מס' 72, 104; מונרשיין,
 מסכים למכתב, עמ' 11, 16-18; דרברמדיגר, הרה"ק מבארדיטשוב ומחותנו; לוין, חב"ד ברוסיה
 הצארית, פרק ז; מונרשיין, מסע ברדיטשוב, עמ' 45 ואילך. בעת הסכסוך בין ר' אברהם מקאליסק
 לבין רש"ז מליאדי, תמך ר' לוי יצחק במחותנו (מונרשיין, מסע ברדיטשוב, עמ' 4; אטקס, בעל התניא,
 עמ' 352, 365-367). לזווית אחרת על הקשר בין ר' לוי יצחק לבין רש"ז מליאדי, עיינו: שור, קארלין
 בתקופת גלות (1), עמ' קלח-קמא.

46. שו"ת רי"א מסמילא, יו"ד, סימן ח.

תינוק, ואין חילוק בין נגיעה קצת, לנגיעה כל גובה האות". נשאלת השאלה: מיהו אותו "כ' הג' החסיד ז"ל מ"ץ דק' בארדיטשוב" שהוזכר בתשובת רי"א מסמילא? ר' לוי יצחק כיהן בתור רב ואב בית הדין של ברדיטשוב, ולא במשרת "מורה צדק" – תואר שפעמים רבות מתייחס לתפקיד משני בהיררכיה ההלכתית של הקהילה. מאידך, "מורה צדק" יכול להיות כינוי כללי לפוסק, ויש מקום לשער כי כוונת רי"א מסמילא אינה אלא לר' לוי יצחק, שהרי רי"א מסמילא היה פעיל בסביבתו של ר' לוי יצחק וקיים קשרים הדוקים עם עמיתו.⁴⁷

(ד) עדות תלמידים

אחד מתלמידיו של ר' לוי יצחק, ר' אברהם דוד ווארמאן מבוטשאטש (1771-1840), חיבר פירושים חשובים לשולחן ערוך, ובכתביו הביא את דעות רבו בהלכה. לדוגמה, רא"ד מבוטשאטש ציין את עמדת ר' לוי יצחק בנוסח ברכת "אשר יצר".⁴⁸ וגם בעניין כתיבת "שואל" במקום השם "שואל" בגט, כתב רא"ד מבוטשאטש: "וזכורני ג"כ שהרב בעל קדושת לוי נ"י ובנו הרב אבד"ק פיקוב יצ"ו החסיד המפורסם בשם טוב מ' ישראל נ"י כתבו לפסול גט שכתוב בו שואל (לבד)".⁴⁹

בעניין היסח הדעת בתפילין שאינם מהודקים הזכיר רא"ד מבוטשאטש את דעת ר' לוי יצחק, אם כי במקרה זה פקפק רא"ד מבוטשאטש אם דברי רבו נאמרו "דרך שיחה בעלמא [...] ואולי לא אמר כן להלכה".⁵⁰

בשאלה הנכבדת של כשרות אתרוגי קורפו, כתב רא"ד מבוטשאטש: "ואני מהדר רק אחר אתרוגים ההם, ואין לי ח"ו שום הרהור אחריו, ולא אחר שום אחד מרבתינו המובהקים". בתחילת דבריו ציין כי הוא הסתמך על דעתו של מחבר שו"ת נודע ביהודה, ר' יחזקאל לנדא (1713-1793). אולם נכדו של רא"ד מבוטשאטש שהביא את כתבי סבו לדפוס הוסיף שמצא דברים נוספים שנכתבו על ידי סבו בעניין כשרות אתרוגי קורפו:

47. על הקשר בין רי"א מסמילא לבין רש"ז מליאדי, עיינו: שו"ת רש"ז מליאדי, סימן לב; מונרשיין, ספרי ההלכה, עמ' 41, 50, 64; אגרות רש"ז מליאדי, עמ' 17-19; אטקס, בעל התניא, לפי המפתח.

48. אשל אברהם (בוטשאטש), סימן ו, סעיף א. לדיון בנוסחאות, עיינו: דרברמדיגר, ילקוט קדושת לוי, הערה ב בעמ' רמז-רמח.

49. עזר מקדוש, סימן קכט, סעיף יב, סקכ"ו; עיינו עוד: היילפרין, השם שואל ושואל; ישעיה, בשם שואל ושואל.

50. אשל אברהם (בוטשאטש), מהדורה תנינא, סימן כח, סעיף א.

הגיענו בבי דואר מכתב פקפק על אתרוגים שקורין קרפז. וגם אם היה ממש בכל מה שכתב שם, כיון דגדול מדינות אלו הכשירות, הגאון בעל נודע ביהודה ז"ל והגאון בעל ק"ל [=קדושת לוי] ז"ל, ועוד הרבה גדולי מדינות שראינו ושמענו [...] ועל ברכה אין חשש אחר שהונהגה במקומה. [...] וכתב 'כי לא יִעָשׂ ה' עִמּוֹ' (תהילים צד, יד) אלו תלמידי חכמים גדולי מקום שלהם בדורם היטב.

ידיעה זו חשובה מפני שהיא מוסיפה את עמדת ר' לוי יצחק ותלמידו לתולדות הפולמוס סביב כשרות אתרוגי קורפו – עניין שהסעיר את העולם ההלכתי באותה עת.⁵¹ רא"ד מבוטשאטש גם תיעד מאורע שהתרחש כאשר למד מפי ר' לוי יצחק: "פעם אחת נסעתי עם בעמ"ח ספה"ק [=בעל מחבר ספר הקדוש] קדושת לוי נ"י, ובמוצאי תשעה באב נתנו לי לברך שהחיינו, והולחנו לרחוץ בבריכה בלילה קודם קדוש לבנה". לא ברור מה היתה מטרת הרחיצה בבריכה: שמא הכניסה לבריכה נועדה להשלים את הטבילה במקווה שנחסרה באותו יום מפאת איסור הרחיצה בתשעה באב, או שמא הכוונה היתה לטבילה במקווה כהכנה לקיום מצוות קידוש לבנה, או אולי מדובר היה ברחיצה היות שלא התרחצו מראש חודש אב, וברכת הלבנה צריכה להיאמר מתוך שמחה. תהא הסיבה אשר תהא, באותו מעמד, לא היסס רא"ד מבוטשאטש: "ולא עלה בלבי ספק להרהר אחר האנשים שהיו עמו". אולם לאחר זמן, פקפק רא"ד מבוטשאטש בנעשה: "כעת ראיתי בשו"ת מוהרש"ל סי' צב [לר' שלמה לוריא, 1510 לערך – 1573], ודבריו משמע שלא יתכן כן. מלבד הרחיצה שכתב גם המג"א [=המגן אברהם] למנוע, גם ברכת

51. אשל אברהם (בוטשאטש), מהדורה תנינא, סימן תרמח, סעיף כב. להקשר ההיסטורי, עיינו: שלמון, פולמוס אתרוגי קורפו; וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, עמ' 182–185. על האתרוג של ר' לוי יצחק שבא מקורפו – האדמו"ר החמישי לשושלת ליובאוויטש, ר' שלום דובער שניאורסון (רש"ב, 1860–1920) כתב באגרת: "ואני שמעתי מכ"ק אדמו"ר זצוקלה"ה נ"ע [האדמו"ר הרביעי לשושלת ליובאוויטש, ר' שמואל שניאורסאהן (מהר"ש), 1834–1882, אביו של רש"ב] בפ"א בחגה"ס [=בפעם אחת בחג הסוכות] שנכנסו אליו הרבה אנשים אחר התפלה לברכו בברכת יו"ט, ובתוך הדברים אמר, שהי' מכריך את אתרוגי קורפו בהמאשינע טליתים [טלית שנחשבה לפסולה במסורת ליובאוויטש] והי' משליכם באש. [...] ואמר עוד (כמדומה בשם רבינו נ"ע [רש"ז מליאדי]), ומה שהרב מבא"ד [=מברדיטש] זצ"ל בירך דוקא על אתרוג קורפו, הנה בשבילו נפל גרעין מאתרוג וצמח אילן ואתרוג והוא שבא לידו. והביא רא' לזה שהרב המגיד ממעזריטש ז"ל הי' ירא מרעם ולא שמע רעם מעולם" (אגרות רש"ב, ח"ב, אגרת תקמו, עמ' תקכה–תקכו). גרסאות אחרות של הסיפור מופיעות במקורות אחרים במסורת ליובאוויטש (לדוגמה: מונרשיין, סבו של הרבי, עמ' 30 והערך 7). השו"ת המכתב המזויף מגניזת חרטון שבו רש"ז מליאדי קבל על ר' לוי יצחק על שלא שיגר לו אחד משני האתרוגים שקיבל מארץ ישראל כמו שעשה בשנים קודמות (אגרות רש"ז מליאדי, עמ' תעב).

שהחיינו נכון למנוע".⁵² אכן שני העניינים – הימנעות מברכת שהחיינו ומרחיצה במוצאי תשעה באב עד למחרת בחצות היום – נדונו בספרות ההלכה.⁵³ רא"ד מבוטשאטש לא היה התלמיד היחיד שהנציח את דברי ר' לוי יצחק בהלכה. ר' יצחק מנשכין (1789/90-1868) החשיב את ר' לוי יצחק כרבו המובהק, היה נשוי לנכדתו של ר' לוי יצחק – גיטל, והיה סמוך על שולחנו בארבע שנות חייו האחרונות.⁵⁴ שנים רבות לאחר מכן, בשנה האחרונה לחייו של ר"י מנשכין, התחיל מזכירו-תלמידו לרשום את הסיפורים שהאחרון שמע מפי רבו, ובשנת 1892 הרפיס רשימות אלו תחת הכותר זכרון טוב. בין השאר, ספר זה כולל ידיעות אודות ר' לוי יצחק שמסר ר"י מנשכין; חלקן אינן ידיעות ממקורות אחרים, וחלקן בלתי צפויים. פער הזמנים מקשה על אימות התוכן, אם כי גרשם שלום ראה בספר מקור אמין.⁵⁵ אם נקבל את אמינות הספר, הרי נשתמרה דעתו של ר' לוי יצחק בסוגיות

52. אשל אברהם (בוטשאטש), סימן תקנח, סק"א. לניסיונות להסביר את טבילה רא"ד מבוטשאטש במוצאי תשעה באב, עיינו: גנוט, בית יהודה, עמ' 88-89, אות ריא; עמ' 106, אות רסג. עוד לעניין טבילה במוצאי תשעה באב, עיינו: לקוטי מהרי"ח, ח"ג דף נה ע"א, מנהגי ט"ב ד"ה מוצאי. על מנהג חסידי טשערנאביל וסקווירא לטבול במוצאי תשעה באב ובמוצאי יום הכיפורים כדי שלא יעבור יום ללא טבילה במקוה, עיינו: זוסקינד, הטבילה במקוה, עמ' 10-11.

53. לעניין שהחיינו, ראו: דעת תורה, א"ח, ח"ו, עמ' קב, על סימן תקנח; שו"ת מהרש"ם, ח"ד, סימן קמח. לעניין רחיצה במוצאי תשעה באב, עיינו: שו"ת מהרש"ל, סימן צב; ב"ח, אור"ח תקנח; ט"ז, אור"ח תקנח; מגן אברהם, אור"ח תקנח, סק"א.

54. זכרון טוב, עמ' 16, אות יג; זוין, ספורי חסידים, מס' 61. ר"י מנשכין היה בן זקוניו של ר' מרדכי מנשכין (1742-1800) ולא היתה שושלת ארמו"רית שהמשיכה ממנו (אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ב, עמ' שמח-שג).

55. כך העריך שלום את החיבור: "ספר זה מכיל מסורות מלאות ענין וחשובות מבחינה היסטורית. אינו ממספרי בדותות תם, אלא שמר ידיעות נאמנות" (גרשם בכתב ידו של שלום מול השער בעותק השמור בספרייה הלאומית של ישראל, אוסף שלום, 4068R). אם כי פער הזמן מקשה, לדעתי, על קביעה החלטית זו. זאת ועוד, ר"י מנשכין עצמו אינו חתום על הסיפורים, שהרי אודות מקורות הספר ואופן תיעוד הסיפורים, כתב המחבר בהקדמתו: "ופעמים רבות נודעתי שהוא ז"ל ר"י מנשכין היה יודע שאני כותב הסיפורים הללו. אלא שלא שמעתי ממנו שום דבר על זה. ולא אמר לי בשום פעם להביא לפניו הכתבים להגיהם, כמו שהיה אומר להביא לפניו הכתבים כשהיה ספר הקדוש 'תולדות יצחק' עדיין בכתב [הכוונה לאוסף תורותיו של ר"י מנשכין, שיצא לאור בווארשא תרכ"ח] [...] בחלק הראשון מהסיפורים ראיתי לכתוב מה ששמעתי שסיפר אדומו"ר זצוקלה"ה. ובחלק השני ראיתי להעלות בזכרון טוב מה שראיתי אני לספר מעניינים יקרים מאדומו"ר זצוקלה"ה [...] חלק השני כתבתי סמוך אחרי פטירת מרן זצוקלה"ה [...] וחלק הראשון כתבתי בחייו בעת הסיפורים. והעתקתי בשנת תרל"ו [...] מלבד מעט מהמעט שהוספתי בחלק השני בעת שהעתקתי חלק הראשון" (זכרון טוב, הקדמה, עמ' 3).

דוגמה לירידה מפתיעה שאינה מוכרת ממקורות אחרים: "והנה הרב הצה"ק רל"י מבארדיטשוב ז"ל לא היה אוכל מתחילה שום בשר אפי' בשר עוף, אפי' בשבת. והרב ר"ח קראסנר ור' חיים מקראסנא, מחבורתו של הבעש"ט, נפטר 1793 נתווכח עמו ע"ז, וטען וכי בשביל מי נבראו המאכלים הללו בעולם. הרק כדי שנכרים יאכלו אותם. ומאז היה הרהצה"ק מבארדיטשוב אוכל בשר עוף אפילו בחול" (זכרון טוב, עמ' 10, אות א; על ר"ח מקראסנא, ראו: ספר רבי חיים מקראסנא).

הלכתיות אחדות. אציין שתי דוגמאות. בדוגמה הראשונה המזכיר או ר"י מנשכיו זכר כי לר' לוי יצחק היתה דעה בעניין הנהגה מסוימת, אך הוא שכח מה היתה עמדתו:

ובכוס דביהמ"ז [=דברכת המזון] סיפר [ר"י מנשכיו] בשם שני צדיקים כמדומה בשם הרב זצוקלה"ה מבארדיטשוב ובשם הרב זצוקלה"ה מקאזניץ – חד סבר שצריך שיהא הכוס מלא על כל גדותיו, וחד סבר שצריך שלא יהא מלא רק שיהיה מהכוס פנוי כעין עטרה משהו.⁵⁶

אין פסול בחוסר היכולת לשייך את הדעות לחכמים המסוימים, שהרי הבאת שתי דעות של שני חכמים ללא שיוך של כל אחת מהדעות לחכם מסוים – "חד אמר... וחד אמר..." – היא תופעה שכיחה בתלמוד.

בדוגמה השנייה דעתו של ר' לוי יצחק היתה ידועה: "ולענין שאר חומרות דפסח היה מספר [ר"י מנשכיו] שהרב הצה"ק רל"י מבארדיטשוב היה אומר: בדיני שבת יש להחמיר הרבה יותר ויותר מבדיני פסח".⁵⁷

56. זכרון טוב, עמ' 36-37, אות כד. המזכיר תיעד את שתי הדעות במטרה להראות כי "בהרבה מצוות שיש בהם פלוגתא בדעות ראינו שהיה [ר"י מנשכיו] משתדל לצאת כל הדיעות". על כן, סיים המחבר: "ולכן אמר אדמו"ר זצוקלה"ה שלצאת ידי שניהם אני תופס את הכוס מוטה קצת על צדו, ועי"ז בצד האחד הוא מלא על גדותיו, ובצד השני הוא כדיעה השנית".

הרקע לשתי הדעות הוא הנאמר בתלמוד כי כוס של ברכה טעונה עשרה דברים וביניהם "עיסור", אלא שלא ברור מהו "עיסור". המשך הסוגיה מציע שתי אפשרויות, ואף פירושן אינו מוסכם: שהנוכחים יושבים מסביב למברך, או שכוסות אחרות של יין מונחות בפני המברך, או שהנוכחים יושבים ואוחזים בכוסות. דעה נוספת נשללה על ידי המגן אברהם כאשר כתב שהחובה שהכוס תהיה מלאה היא "דלא כיש מפרשים 'עטור' – שלא יהא מלא כל כך, שיהיה למעלה בכוס עטרה סביביו". גם הט"ז רחה את השיטה, והוסיף "דלא נמצא בשום פוסק שיפרש כן עיסור". ככל הנראה, ביקש ר"י מנשכיו לקיים גם את הדעה הזאת. מכל מקום, חובת העיסור לא נפסקה להלכה. עיינו: בבלי, ברכות נא ע"א; ירושלמי, ברכות נו ע"א (פ"ז ה"ה); מאירי, ברכות נא ע"א; שולחן ערוך, או"ח קפג, ב; ט"ז, סק"ד; מגן אברהם, סק"ד.

דוגמה נוספת של חוסר יכולת לשייך דעה: "שהרב מאפטא זלה"ה היה רגיל לספר גוזמות, ואמר עליו הרהצה"ק (אמר הכותב איני זוכר אם בשם הבארדיטשוב או הלובלינר אמר זה) שהוא יודע סוד מארז"ל 'גוזמא קתני'. לכן היה כחו יפה לומר הגוזמות" (זכרון טוב, עמ' 12-13, אות ו).

57. זכרון טוב, עמ' 36, אות כא; עיינו עוד: עמ' 14, אות ז. יחסו של ר"י מנשכיו לחומרות בכלל מוסבר בהמשך: "ובדרך כלל היה אומר שחומרות הם מצד מעשה היצר להביא על האדם מרה שחורה. ופ"א אמר לענין השגחה על נמלים. שאם באנו להחמיר בזה הנה כל האויר מלא מנמלים ובריות קטנות כנודע, וכשהאדם שואף האויר הוא שואף הרבה מהם. אבל לא ניתנה תורה למלאכי השרת" (שם, עמ' 36, אות כב). לעניין יחסו של ר' לוי יצחק לחומרות – בשנת 1976 אמר האדמו"ר מקלויזנבורג ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם (1905-1994): "שמעתי מצדיקי אמת שהצה"ק מבארדיטשוב אמר על עצמו שיש לו ג' מאות חומרות בנטילת ידים" (דברמדיגר, ילקוט קדושת לוי, עמ' רג).

(ה) עדות שמיעה

דעותיו של ר' לוי יצחק הובאו גם בספרים אחרים. עדויות אלו לא באו מכלי ראשון, ולעתים מי שהביא את הדברים תהה על אמינותם. אשר על כן, אסקור מקורות אלו בקצרה.

הצדיק ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב (ה"בני יששכר", 1783-1841) מסר שאלה שנשאלה לר' לוי יצחק ואת תשובתו:

לשמע און שמעתי מאחד מן המשמשים את כבוד הרב הגאון החסיד הקדוש מה"ר לוי יצחק מברדיטשוב זצלה"ה, ששאל את פיו – הרי [...] עיקר סעודת נשואין הוא לחתן [...], וברוב מדינותינו המנהג הוא בהיפך: עיקר סעודת הנישואין הוא בבית הכלה? והשיב לו – שהרבנן סבוראי בטלו סעודת חתן, להיות כל הנהגה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר [בחמשה קולות (בבלי, ברכות ו ע"ב)] והנה בקלוקל הדורות יש חשש בשמחה (זו), בשמחתם ורקידתם עם הכלה וכיוצא שמצויין נשים [...], (ע"כ בטלו סעודת חתן) וקבעו סעודת כלה. וחז"ל (אמרו) דוקא הנהגה מסעודת חתן ולא מסעודת כלה.⁵⁸

רצ"א מדינוב תהה על המקור של חקיקה זו של "רבנן סבוראי", דהיינו ביטול "סעודת חתן" וייסוד "סעודת כלה", והוא מוסיף: "ובודאי דבריו" – דהיינו דברי ר' לוי יצחק – "דברי קבלה, אבל לא ידעתי מוצאם".

בעניין שפיכת יין או חלב למקווה כדי להכשירו, הביא ר' שלמה קלוגר (1785-1869) את המנהג שהיה נהוג בברדיטשוב בתור תימוכין לדעתו המתירה: "הנה מה שהורו להם להבא להטיל בו חלב או יין זה עצה טובה[ה]. וכן עושין בק"ק בארדיטשוב". בהמשך כתב ר"ש קלוגר: "ואין פנאי להאריך יותר עכ"פ הדין שכתבנו בתחל' הוא נכון לפענ"ד [=לפי עניות דעתי], ובפרט דבענין היין והחלב נהגו מכבר בקהל' גדול' ק"ק ב"ד [=קהילת קודש ברדיטשוב] אשר גדולי הדור ישבו בה לפנים, בודאי כן הנכון". וכך גם בתשובה מאוחרת יותר: "והנה ידע דגם בבארדיטשוב עיר גדולה מלאה חכמים וסופרים עושין כן". מסורת זו מופיעה גם בתשובותיו של ר' אריה ליבוש באלחובר (1801-1881), אם כי לא מתוך הסכמה: "ושמעתי אשר אירע בק"ק ברדיטשוב במקוה שלא היו יכולים לנגבה ולנקותה

58. ברכה משולשת, חולין פ"ה מ"ג (דף מט ע"א, ד"ה הרע"ב); הסוגריים במקור, הוספתי אריחים.

היטב מהשואבים שנפלו בה, ושפכו בה יין כמה לוגים כדי שיהיה מראה יין ותחזור להכשרה. ואני אומר אילו הוינא התם הייתי מפקפק בזה". ר"ש קלוגר ורא"ל באלחובר הזכירו את מנהג ברדיטש; והאדמו"ר החסידי ר' מרדכי דוב טברסקי מהארנסטייפל (1839-1903), שגם שימש כפוסק הלכה, ייחס את מנהג ברדיטש לר' לוי יצחק: "וכן אמרו לי שהגאון הק' מברדיטשוב זי"ע עשה תקנה זו".⁵⁹

כאמור, רא"ל באלחובר ציין את מנהג ברדיטש בהקשר של דיני מקוואות; בהקשר אחר הוא ציין שמועה שר' לוי יצחק הכשיר בהמה שחסרה בה המרה ונאבדו הבני מעיים. גם כאן – כמו במקרה של דיני מקוואות – חלק רא"ל באלחובר על ההכרעה, ובמקרה זה פקפק בייחוסה לר' לוי יצחק: "ומה שהביא מעשה רב מהרב הגאון הקדוש מברדיטשוב ודיינו הרב ר' אלי' כרוז שהכשירו כשלא היה מרה ונאבדו הב"מ [=הבני מעיים] – מעולם אין אני סומך על שמועות כאלה, ושוא שמע שוא הוא, ולא היו דברים מעולם, או שנאבדה גם הכבד".⁶⁰

דעתו המקילה של ר' לוי יצחק בעניין הלכות שחיטה מוזכרת גם בתשובה מאת ר' יקותיאל אשר זלמן ענזיל (1790 לערך – 1858): "לא כן בק"ק..... [שש הנקודות במקור] נהגו המורי' מימי קדם להקל ברוב השאלות ולסמוך על הגאונים המקילי' [...] ובדבר הזה אין לנו עסק עם השו"ב [=השוחטים ובודקים], כי עם המורי' הראשונים ומתוכם הגאון החסיד הקדוש בעהמח"ס [=בעל המחבר ספר] קדושת לוי זלה"ה". ריא"ז ענזיל לא הזכיר את שם הקהילה אלא השאיר את המקום ריק בציון שש נקודות. אולם מהמשך הדברים עולה שמדובר בק"ק ברדיטש ובין אותם "המורים הראשונים" שהזכיר – ר' לוי יצחק.⁶¹

ר' דוד הלוי אורטינבערג ("ר' דודיא", נפטר 1910) – חסיד רוז'ין ששימש כדיין בברדיטש וחבר ספרי הלכה – תיעד הנהגה הלכתית של ר' לוי יצחק בתוך דיון אודות ספק ברכות:

יש לקיים מה ששמענו שהרב הצדיק הגאון הגה"ג והק' מורל"י זצ"ל אב"ד
[=הגאון? הגדול והקדוש מורנו ר' לוי יצחק זכר צדיק לברכה אב בית דין]

59. שו"ת שירי טהרה, הלכות מקוואות, סימן רא, תשובה לד; תשובה לה; קלוגר, בדין הכשר מקוה; שו"ת שם אריה, יו"ד, סימן לד; חיבור לטהרה, הלכות מקוואות, כלל א, סק"ח.

60. שו"ת שם אריה, הוספות, סימן יב; זהותו של ר' אלי' המוזכר כאן אינה ברורה. עוד לעניין עדות זו בשם ר' לוי יצחק, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, ספירה שנייה, עמ' 351; ברנדווין, חידושי קדושת לוי, הערה בעמ' נו.

61. שו"ת ריא"ז ענזיל, סימן נד.

דפה, היה לו ספק בבה"ת [=בברכת התורה] [...] וקרא לאחד שלא היה מסופק והיה צריך בודאי לברך, והרב [לוי יצחק] ז"ל בירך והוציא את השאינו מסופק.

בדרך כלל, אדם שיש לו חיוב ודאי יכול להוציא ידי חובה אדם אחר שיש לו ספק חיוב. החידוש במקרה זה הוא שהנסיבות הן הפוכות: ר' לוי יצחק שהיה לו ספק חיוב הוציא ידי חובה אדם עם חיוב ודאי! דברי ר' דודיא מתאימים למה שכתב מזכיר-תלמידו של ר"י מנשכיז:

זכורני שהיה מרן [ר"י מנשכיז] בסעודת נשואין ממשפחתו בעיר קאמין [Kamień Koszyrski]. ונמשכה הסעודה בקיץ לערך שני שעות ומחצה אחר חצות, לא רצה מרן זלה"ה לטעום כזית לברך עליו. ונתן לי הכזית לטעום, שהייתי ג"כ עומד בתוך הסעודה. והוא בירך ברהמ"ז על סמך זה.

מחד גיסא, קיים דיון בהלכה בשאלה האם הסועד יכול לברך ברכת המזון לאחר שעובר זמן עיכול, דהיינו שבעים-ושתיים דקות. משום כך, ר"י מנשכיז לא רצה לברך ברכת המזון על אכילתו. מאידך גיסא, אם אדם הפסיק בין אכילה לאכילה יש דעות שונות בשאלה האם עליו לברך ברכה ראשונה שוב. משום כך, ר"י מנשכיז לא רצה לאכול שוב. הפתרון היצירתי היה שאדם אחר – במקרה זה מזכיר-תלמידו – הוסיף לאכול, ואז ר"י מנשכיז בירך! בשולי הדברים הוסיף התלמיד-המזכיר: "אח"כ עייננו והיה הכל ע"פ הפוסקים".⁶²

בהקשר של אכילת בשר ביום י' באב שחל בערב שבת, בחן ר' אליהו פוסק (1859-1932) את הגרסה הנכונה של המגן אברהם בסוגיה זו. כחלק ממנהגי אבלות על חורבן בתי המקדש, קיים מנהג לא לאכול בשר בחודש אב עד לאחר חצות היום ביום י' באב. במגן אברהם כתוב "דכשחל [י' באב] ביום ו' הכל מותר לכבוד שבת" – דהיינו, האיסורים החלים בדרך כלל ביום י' באב עד לאחר חצות היום – דהיינו תספורת, כיבוס ורחיצה⁶³ – אינם חלים כשחל י' באב ביום שישי, וזאת לכבוד שבת. ככל הנראה, דין זה חל גם לגבי אכילת בשר שהיא מותרת ביום שישי מהבוקר. לעומת

62. תהלה לדוד, סימן ת, אות ג; זכרון טוב, עמ' 10, אות ו. לדיון בשאלה, עיינו: בבלי, ברכות נג ע"ב; רמב"ם, הלכות ברכות ד, ז; מגן אברהם, סימן קפד, סק"ט; שלחן ערוך הרב, או"ח קפד, ג; ברנדווין, חידושי קדושת לוי, עמ' נב והערת השוליים.

63. ראו במקורות שציינתי לעיל הערה 210.

זאת, בלוח התיקון נוספו המילים "שאסור לאכול בשר עד חצות" – זאת אומרת, "הכל מותר" מהבוקר של יום שישי למעט אכילת בשר שהיא מותרת רק לאחר חצות היום. על כך הביא ר"א פוסק ראייה לגרסה הנכונה בדברי המגן אברהם: "ויש בקבלה שהרב הצדיק המפורסם ר' לוי יצחק מבארדיטשוב זצ"ל פי' דברי המג"א דהכל מותר גם בבשר" – דהיינו, בניגוד למה שנרשם בלוח התיקון. מכאן ביאר ר"א פוסק את השיטה המתירה אכילת בשר ביום י' באב שחל בערב שבת אפילו מהבוקר.⁶⁴

ג. "לערנען"

מתחום ההלכה אני עובר לעיון תלמודי. המונח היידי "לערנען" מבטא את הערך של מסירות דתית ללימוד התלמוד; לימוד כדרך חיים, שייתכן שאין לו מטרה מעשית.⁶⁵ "לערנען" בא לידי ביטוי בשליטה במקורות התלמודיים, בעיון תלמודי, ובקידום ועידוד לימוד תורה נמרץ כגון על ידי הקמת ישיבה והעמדת תלמידים. ככל שידנו מגעת, דומה שר' לוי יצחק קידם "לערנען", ביכר את ההתעסקות בתלמוד, כתב רשימות בפרשנות תלמודית, ואף ניחן בכושר למדני.

(א) העמדת תלמידים

עדויות מסביבתו של ר' לוי יצחק מלמדות כי הוא העמיד תלמידים. בצעד חריג באותה עת, הדפיס ר' לוי יצחק את ספרו החסידי בשנת 1798, ובתוך החיבור כלל דברים מאביו ומשניים מבניו. אחד מהבנים, ר' מאיר מהוסקאב (1760–1806), הקדים את דבריו בפסקה קצרה שנועדה להסביר מדוע הוא הוסיף דברים לחיבורו של אביו. בין השאר, כתב ר' מאיר: "ואלפים מ ישראל אשר שמעו דברי רוח קדשו נתלהבו לבם ונפשם לעבודת ה', ומעוררו עד היום הזה אהלו אוהל של תורה ללמוד עם תלמידים חידושי הלכות ולחדש חדושי אורייתא".⁶⁶ כחמש שנים לאחר מכן, הדפיס ר' מאיר את חיבורו שלו, ושם כתב:

64. מגן אברהם, סימן תקנח, סק"א; שו"ת מור ואהלות, אוהל ברכות והודאות, סימן לט. טרם איתרתי את המהדורה עם לוח התיקון האמור.

65. "לערנען", בתרגום לא מדויק: "למדנות". להבדיל מהמילה "שטודירן" שהכוונה ללימודי חול, ולהבדיל מתרגומים לאנגלית scholarship, erudition, scholarliness. עיינו: סולוביצ'יק, שבר, עמ' 83; פילולוגוס, ללמוד; וויינרייך, היסטוריה של שפת היידיש, עמ' 211; ווידוורת', יהודי מזרח אירופה, עמ' 123.

66. קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח), דף כה ע"ב.

וזאת ידוע לכל העולם שכמה אלפים תלמידים אשר העמיד כבוד אא"מ
[אדוני אבי מורי ורבי] שיחי[ה], אשר למד אותם חידושי גפ"ת [=גמרא
פירוש רש"י תוספות] ופוסקים. וגם כן נתלהבו לבם לעבודתו ב"ה [=ברוך
הוא] בשמעם תורתו הקדושה בהדרכה ישרה לעבודתו.⁶⁷

הדברים נכתבו ונרפסו עוד בחיי ר' לוי יצחק, ואף אם יש כאן הגזמה בכמות
התלמידים, דומה שיש לקבל את העדות אודות העמדת תלמידים שעסקו בתלמוד
ובהלכה. מעניין לשים לב שבשני המקורות הדגיש ר' מאיר שני פנים של החוויה
הלימודית: האחד – עיסוק בתלמוד ובהלכה: "ללמוד עם תלמידים חידושי הלכות
ולחדש חדושי אורייתא"; "למד אותם חידושי גפ"ת ופוסקים"; והשני – האווירה
הרוחנית שליוותה את הלימוד: "נתלהבו לבם ונפשם לעבודת ה'"; "נתלהבו לבם
לעבודתו ב"ה בשמעם תורתו הקדושה בהדרכה ישרה לעבודתו".
ר' מאיר לא חשף באיזו עיר העמיד אביו את תלמידיו. אחד מתלמידי ר' לוי
יצחק שכבר הזכרתי, רא"ד מבוטשאטש, מסר דברים אודות נסיעתו לברדיטשוב
לצורך לימוד תורה:

פעם אחת נסעתי מביתי על מנת לשוב תיכף. ועל ידי גלוי דעת של כבוד
הרב בעל קדושת לוי ז"ל נסעתי לק"ק בארדיטשוב יצ"ו על מנת להתעכב
ערך רבע שנה עד שובי לביתי. ולא עלה בלבי שום ספק גמגום בהלכות
שבסימן עו [הלכות "עונה", דהיינו החובה המוטלת על הגבר לקיים יחסי
אישות עם אשתו]. ופריה ורביה כבר קיימתי אז בעזרת השם יתברך. וזוגתי
החשובה תחיה שלחה לי אז מטלטלין לצורך נסיעתי לק"ק בארדיטשוב
יצ"ו, ויש לי אומדנא שאילו שאלתיה לא הקפידה. וכפי אומדנא גם בלב
לא היה קפידא. והיה בדעתי בנסיעתי בשביל לימוד תורה הקדושה מהרב
הנ"ל ז"ל בסגנון שימוש תלמיד חכם מובהק בדור, בטיול פרד"ס הקדוש.

זיכרון זה נרשם בהקשר של דיון הלכתי אודות ההיתר לגבר להתעכב מחוץ לביתו,
כאשר הוא משאיר את אשתו לבדה ובכך מזניח את חיוב עונה שהוא חב לאשתו.
רא"ד מבוטשאטש גם התייחס למה שהוא למד בהיותו בברדיטשוב, שהרי ייתכן
שלמטרת הלימוד יש השפעה על הפטור מחיוב עונה:

67. כתר תורה, ח"א, הקרמת המחבר.

היה מקום לומר שהנסיעה היה בה גם כן תועלת לפרנסה, כגון ללמוד ממנו סגולות ורפואות שהיה הרב הנ"ל [ר' לוי יצחק] ז"ל עוסק בהם. אך אחר כך נתבלבלה עלי השעה ולא למדתי ממנו בה רק דברי תורה הקדושה שאמר, אני זוכרם בעזרת השם יתברך, קצתם כתבתי וקצתם אני זוכר.⁶⁸

עוד לפני שהגיע ר' לוי יצחק לברדיטשב, הוא ניהל ישיבה בזליחוב, כפי שסיפר תלמידו ר"י מנשכין אודות ר' אהרן מז'יטאמיר (נפטר 1816):

שהרה"ק [=שהרב הקדוש] ר' ארלי מזיטאמיר היה תחלה מתלמידי הגאון ז"ל מווילנא. ולא נתקבל לו בלבבו. ושמע שיש בזעליחוב הרב זלה"ה הבארדיטשובר עם הישיבה שלו. שאז חנה עדיין בזעליחוב. ובא הר"ר ארלי ג"כ להישיבה שלו.⁶⁹

בין זליחוב לברדיטשב כיהן ר' לוי יצחק ברבנות פינסק, ולא ברור אם ניהל ישיבה במקום. יש מקורות המצינים כי ר' אהרן מז'יטאמיר הגיע לפינסק ללמוד מפי ר' לוי יצחק ולא לזליחוב.⁷⁰ לעומת זאת, במכתב משנת 1852 יש אזכור של רב אחר שביהן כראש ישיבה בפינסק בתקופתו של ר' לוי יצחק: "שם הקדוש של הראש ישיבה מפינסק היה ר' אליעזר הלוי זצוקלה"ה [...] הראש ישיבה היה לו אהבה עזה שאין לשער עם הבארדיטשובר זצוקלה"ה בעל קדושת לוי בהיותו תחלה רב בפינסק

68. עזר מקדוש, סימן עו, סעיף ה, ד"ה פעם. באשר ליחסו של ר' לוי יצחק לסגולות וקמיעות וכדומה, השוו: "ולענין קמיעות, הנה כבוד אדמו"ר זצוקלה"ה [ר"י מנשכין] לא היה נוהג ליתן קמיעות והיה מספר כמדומה לי בשם הרב זצוקלה"ה מבארדיטשוב שלא היה מסכים על כתיבת קמיעות, ושהיה אומר חוץ מהקמיעות של הקאזיניצר כי אין כתוב בהם רק תפלות וברכות כגון יהר"מ [=יהי רצון מלפניך] שתשלח רפואה שלימה לפב"פ [=לפלונג/ת בן/בת פלונג/ת] (זכרון טוב, עמ' 51, אות טז); "סיפר לו יהודי – שזקנו היה פעם מסוכסך עם הפריץ, ואיים עליו. ונסע לבוטשאטשר-רב, ונכנס אליו לחדרו שהיה סמוך לביהכנס"ס, וסיפר לו שיש לו סכסוך עם הפריץ. כשמוע זאת הבוטשאטשר, נכנס לביהכנס"ס ואסף מנין ת"ח וביקש שיתירו לו נדר, שהיה ויש לו בקבלה מ' משה לייב סאסובער זי"ע שם שבו הרג ר' משה לייב גוי רשע, ולא השתמש בו עד עתה, ומבקש שיתירו לו להשתמש בו עכשיו. והתירו לו. לא עבר זמן רב ומת הפריץ" (סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קלא, אות ה).

69. זכרון טוב, עמ' 12, אות ד. בסגנונו הפיוטי כתב ווירצבערגער: "בתוך כתבים – שאצלינו נמצאים – ועדיין אינם ערוכים – די צריכים – כי הם באמצע התיקונים – ג"כ הדברים מובאים – מרביה"ק בעצמו, בסוגית שבח ופירות נזכרים (בבא מציעא טו, א) – וזל"ק שם: – וכן העליתי בלימוד הישיבה הק" (ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי, עמ' מה). השוו: אסף, היבטים היסטוריים וחברתיים, עמ' 21 והערה 22.

70. עבודת הלויים, חלק שני: אור הגנוז, עמ' מב. הדברים מובאים במלואם להלן, ליד הערה 85.

[...] הרב הצה"ק [=הצדיק הקדוש] ר' מאיר מפיקוב [צ"ל: מהוסקאב] זצוקלה"ה בן הבארדיטשובר בעל ק"ל היה חתן הראש ישיבה.⁷¹ בין כה וכה, סביר לומר שר' לוי יצחק המשיך להרביץ תורה גם בהיותו בפנינסק.

ישראל שלמה זלמן אהרן הכהן אלכסנדרובסקי (1809–1887) שימש כשוחט בשערשאב (היום Sharashova בבלארוס). בשנת 1884, לאחר ששמע שמישהו דיבר נגד למדנותו של ר' לוי יצחק, הוא כתב לבנו: "וכאשר אבותינו סיפרו לנו, וזקן א' ר"מ שו"ב [=אחד, ראש מתיבתא, שוחט ובודק] מקהילתנו אשר היה מבני ישיבתו [של ר' לוי יצחק מברדיטשב] סיפר לנו מנפלאות תורתו ועבודתו יום וליילה [...] והעמיד תלמידים הרבה בישיבתו ובתוכם היו כמה תלמידים ראשי הדור וגאונים מפורסמים לא ידעתי לפורטם".⁷² מבין התלמידים שהעמיד ר' לוי יצחק, זכורים בעיקר גדולי חסידות ולא גדולי הלכה או תלמוד.⁷³ עם זאת, רא"ד מבוטשאטש אכן תרם תרומה משמעותית לספרות ההלכה בפירושו לשולחן ערוך.⁷⁴

(ב) עיון תלמודי

בחיבורים אחדים מובאים קטעי פרשנות תלמודית מר' לוי יצחק – חלקם נרשמו בידי ר' לוי יצחק וחלקם על ידי אחרים. לא אכנס לעובי הקורה בסוגיות תלמודיות; כדי לשרטט תמונה של עיסוקו של ר' לוי יצחק בתלמוד, די לסקור את האכסניות לפי סדר הופעת הכתבים ואת הנושאים התלמודיים שבהם דן ר' לוי יצחק. דיונים אלו נדפסו בחייו של ר' לוי יצחק (או סמוך לאחר מותו), ולכאורה עם הסכמתו. הזכרתי כבר את הסכמת ר' לוי יצחק לשו"ת מאיר נתיבים שיצא לאור בשנת 1791. באותו חיבור לאחר ההקדמה הקצרה, מופיעים דברי ר' לוי יצחק בעניין הסוגיה התלמודית של חשש חמץ בפסח מאחר שחולדה גררה את חמץ.⁷⁵

71. זכרון טוב, מכתב ל, עמ' 95–96. השוו: לוקנס, ברדיטשב, עמ' 32.

72. שערי יצחק, דף נג ע"ב. על המחבר, עיינו: אלכסנדרובסקי, קול תורה; ראזענפלד, הקדמת המוציא לאור.

73. לרשימות חלקיות של תלמידי ר' לוי יצחק, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 24–25; נפלאות בית לוי, עמ' לט; גוטמאן, מגדולי החסידות, עמ' ע. גוטמאן הביא דברים מעניינים בהקשר של זיהוי תלמידיו של ר' לוי יצחק; "וכ' בס' ע"ח [?] שע"כ [=שעל כן] העלים הרה"ק מקאזניץ ולא הזכיר שהוא תלמידו של הקד"ל [=הקדושת לוין], יען כי צדיקי הדור אמרו שהקד"ל הי' נשמת רע"ק [=רבי עקיבא] וידוע כי תלמודי רע"ק מתו בימי עלומים, ע"כ הסתיר שהוא מתלמודיו" (גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 25).

74. אשל אברהם – על שולחן ערוך, אורח חיים, שלוש מהדורות; דעת קדושים – על שולחן ערוך, יורה דעה; עזר מקדוש – על שולחן ערוך, אבן העזר; כסף הקדשים – על שולחן ערוך חושן משפט.

75. שו"ת מאיר נתיבים, דף ד ע"ב. לסוגיה התלמודית, עיינו: בבלי, פסחים ט ע"א; ירושלמי, פסחים ג ע"א–ע"ב (פ"א ה"ב).

במהדורה הראשונה של קדושת לוי – כאמור, ספרו החסידי של ר' לוי יצחק שהוא הוציא לאור בשנת 1798 – מובא דיון "בשם א"א [=אדוני אבי] המנוח הגאון זצ"ל", ואחרי הדיון נרשם "מכאן ואילך דברי בנו אנכי הצעיר ודברי התלמיד לוי יצחק". הפסקה איננה דרשה חסידית אלא דיון תלמודי בשאלת מעמדה ההלכתי של מגילת אסתר.⁷⁶

בהקדמה לחלק הראשון של כתר תורה – ספרו של ר' מאיר מהוסקאב בנו של ר' לוי יצחק – יש דיון בעניין שחיטת קרבן עוף של מצורע. הדיון מופיע תחת הכותרת "בשם אדוני אבי מורי ורבי הגאון שיחיה[ה]", ובסופו "ע"כ [=עד כאן] דברי קדשו של אא"מ הגאון תפארת ישראל מו' לוי יצחק שיחיה[ה]". גם בהקדמה לחלק השני של כתר תורה, נדפס דיון בעניין קרבן פסח שאבד ונמצא לאחר שכבר הפרישו קרבן אחר במקומו. הדיון מופיע תחת הכותרת "ב"ה בשם כבוד אדוני אבי מורי ורבי הגאון תפארת ישראל מו[רנו] לוי יצחק שיחיה[ה]", ובסופו "עד כאן דברי קדשו של כבוד אא"מ הגאון שיחיה[ה]". כפי שעולה מברכת החיים, שני החלקים של כתר תורה נכתבו ונדפסו עוד בחייו של ר' לוי יצחק. נוסף על שני דיונים אלו, ר' מאיר הביא את סברות אביו פעמיים בחלק השני של ספרו: בעניין בעל חוב גובה את השבח – "וצריכין לומר על סברת אא"מ"ו [...] כן אמר אא"מ"ו נ"י"; ובעניין שחיטת כותי כאשר ישראל יוצא ונכנס – "דאא"מ"ו הגאון נ"י אמר סברא ברורה [...] כן אמר אא"מ"ו נ"י".⁷⁷

חידושים אחרים של ר' לוי יצחק נדפסו בתוך מהדורה של המשנה שיצאה לאור בברדיטשב בשנים תקס"ט-תקע"א; דהיינו, סמוך לפני וסמוך לאחר פטירתו. בסך הכול, נדפסו שבעה קטעים מר' לוי יצחק על מסכתות ברכות, שבת (שני קטעים), פסחים (שני קטעים), ראש השנה וחגיגה.⁷⁸

76. קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח), דף ב ע"ב – ג ע"ב; לסוגיה התלמודית, עיינו: בבלי, מגילה ז ע"ב.
77. כתר תורה, ח"א, מעבר לשער, לאחר הקדמת המחבר; ח"ב, לאחר הקדמת המחבר, דף ב ע"א, על בבלי, יומא סד ע"א; דף כח ע"א, על בבלי, בבא מציעא טו ע"א; דף מ ע"א, על בבלי, חולין ג ע"א.
78. לא כל חלקי המשנה נדפסו בהוצאה זו, רק זרעים ומועד (תקס"ט), נשים (תק"ע), ונויקין (תקע"א). הזכויות להדפסת המשנה נקנו על ידי ר' משה שפירא מסלאוויטא (1760-1837), ובמהדורה שהוא הדפיס נכללו חידושי ר' לוי יצחק במדור "תוספות חדשים". כך גם במהדורות הבאות. עיינו: משנה (סלאוויטא תקע"ה-תקע"ו), סדר זרעים, [עמ' 2], "קיצור דברי השטר מכירה שקנית זכות ספרי משניות מהמדפיסים הקודמים"; ברנדווין, חידושי קדושת לוי, הערה לעמ' ט; ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי, עמ' יח, מז, עז; דרברמדיגר, ילקוט קדושת לוי, עמ' רנט-רסט; מעשה, ברדיטשב, ליד הערה 8.

(ג) עדות יריביו

לפני שאחתום את הדיון בעדויות אודות למדנותו של ר' לוי יצחק, אוסיף כמה מקורות שקשה להעריך את משקלם. כוונתי לדברי שניים מיריביו של ר' לוי יצחק. בתור דמות מרכזית בתקופת גיבוש החסידות, ר' לוי יצחק היה מעורב בפולמוסים וספג ביקורת מהמתנגדים. עם זאת, באגרת פולמוס נגד החסידות, זכה ר' לוי יצחק לתארי כבוד של למדן. כך בשנת תקמ"ד (1784), כתב רבה של בריסק דליטא, ר' אברהם קצנלנבויגן: "שלום לכבוד הרב המאוה"ג מוהר"ר [=המאור הגדול מורנו הרב רבין] לוי יצחק אב"ד דק' זעליחאווי". ר"א קצנלנבויגן כבר ערך ויכוח פומבי עם ר' לוי יצחק לפני אלול תקמ"א (1781), ומכתב זה היה ניסיון חוזר לערוך ויכוח – הפעם בכתב – עם ר' לוי יצחק.⁷⁹

כשנתיים לאחר מכן, רבה של הורדנא, ר' אליעזר בן צבי הירש, כתב הסכמה לספר קטן של אחד מתושבי פינסק. ההסכמה נכתבה ביום י"ז חשון תקמ"ו (1785) – כארבעה חודשים לאחר שר' לוי יצחק עצמו כתב הסכמה לספר. המסכים ר' אליעזר בן צבי הירש היה בין החותמים על כרוז-חרם קהל גרודנא בראש חודש אלול תקמ"א (1781), ועם זאת לא נרתע מלהצטרף להסכמת ר' לוי יצחק. יתרה מזו, רבה של הורדנא אף שיבח את יריבו החסידי: "אנהרנא לעיינין מכתב יד פתוחי חותם של הרב הגאון החסיד מוהר"ר לוי יצחק נ"י אב"ד פינסק ביקר סהדות[א] [...]".⁸⁰ קשה להסיק מסקנות משבחים ותארי כבוד, אך יש לזכור כי דברים אלו יצאו מתחת ידי יריביו של ר' לוי יצחק.

ד. סיפורי חסידים אודות למדנות ופסיקה

הסוגה הספרותית של סיפורי חסידים – בהתחשב במטרותיה ובמרחק הזמן מהאירועים שהיא מתיימרת לתאר – אינה יכולה לשמש בערכוביה עם תעודות

79. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"א, עמ' 122-123; ח"ב, עמ' 127.

80. הלכה פסוקה (שקלאוו תקמ"ז), דף ג ע"א. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 148; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח"א, עמ' 112-113 והערה 19; ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, עמ' 67-68; אלפסי, על אגרות יפות, עמ' 226-227.

על ספרו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהורדנא (נפטר 1794), יסוד ושורש העבודה, הסכימו שניים מיריביה של החסידות – אותו ר' אליעזר בן צבי הירש ורבה של טיקטין ר' מרדכי ב"ר יצחק הלוי – יחד עם ר' לוי יצחק. אלא שבמקרה זה, הסכמות היריבים נכתבו לפני הסכמת ר' לוי יצחק. עיינו: יסוד ושורש העבודה, דף א ע"ב – ב ע"א, הסכמת ר' אליעזר בן צבי הירש מאסרו חג הפסח תקמ"ב, הסכמת ר' מרדכי ב"ר יצחק הלוי מיום ב' דר"ח אייר תקמ"ב, לעומת הסכמת ר' לוי יצחק מיום ז' אייר תקמ"ב.

ומסמכים ועם עדויות ממקור ראשון.⁸¹ בכל זאת, אני מתעכב על הסיפורת החסידית אודות למדנותו של ר' לוי יצחק – לא כדי לגבות את הממצאים שהצגתי, אלא למטרה שונה: ברצוני לשרטט את הנרטיב של הזיכרון הקולקטיבי החסידי אודות למדנותו של ר' לוי יצחק. ברברים הבאים יש מקצת תשובה לשאלה: מדוע – חרף הראיות שהצגתי עד כה – ר' לוי יצחק זכור כמעט באופן בלעדי רק בשל הנהגתו החסידית?

הסיפורת החסידית לא הרבתה לספר אודות הפעילות הלא-חסידית של ר' לוי יצחק. מכל מקום, דווקא למדנותו וכוחו בפרשנות התלמוד זכו להתייחסות בסיפורת החסידית. אולם, סיפורים אלו נוסחו והוסבו כדי להדגיש את כוחו של ר' לוי יצחק בזירות אחרות, והמידע אודות למדנותו נותר כנסיכה שולית. כך, לדוגמה, בסיפור שהופיע בקובץ של אחד מצאצאי ר' לוי יצחק:

א[חד] ממקורביו בא לפניו בשאלה בעניני נדה שאירע בביתו, ופסק [ר'] לוי יצחק] שהיא טמאה. והשואל, שהי[ה] מופלג בתורה, התחיל לפלפל עם הגה"ק צ"ל [=הגאון הקדוש, זכר צדיק לברכה] להראות לו צדדי טהרה. והרב הסביר לו שהאמת הוא כמו שפסק, וסתם דברי השואל. והתחיל השואל לחפש אחר צדדי היתר חדשים, והרב סתר גם דבריו אלו והראה לו טעותו. כך הי[ה] עוד כמה פעמים.⁸²

81. על היחס בין היסטוריה לבין אגדה בהקשר של ר' לוי יצחק, עיינו: לוקנס, ברדיטשב, עמ' 101-130; פטרובסקי-שטרן, דרמה, עמ' 42-44. הזיכרון הקולקטיבי יונק מספרות השבחים אשר מועדת לחוסר דיוק. מכל מקום, במקרה של ר' לוי יצחק, הדמות ההגיוגרפית נתמכת במידה מסוימת במקורות. לדוגמה, נכונותו של ר' לוי יצחק להבליט את זכויותיהם של פשוטי עם וללמד זכות על תועים באה לידי ביטוי בסיפורת החסידית וגם בכתיבתו החסידית; עיינו: קדושת לוי, פ' בא, ד"ה ואמרתם; פ' בשלח, ד"ה ויושע; פ' פנחס, ד"ה יפקוד; לקוטים, מסכת אבות, ד"ה במשנה בפרק שני דאבות; זכרון טוב, עמ' 16, אות יד; בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אות יח; גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 14; סיפורי מרן הר"מ (סלונים), עמ' קכג-קכד, אותיות טז-יז; ווירצבערגער, קדושת השבת, עמ' שב; ווירצבערגער, מליץ יושר. בן דורו הצעיר של ר' לוי יצחק, הצדיק ר' קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין מקראקא (1751-1823) מסר בשמו: "על תפילותינו בראש השנה 'ויכון בחסד כסאך ותשב עליו באמת', שפירושו: שאם יכון בחסד כסאך, שתדין אותנו במדת החסד ורחמים – אז תשב עליו באמת. מה שאין כן, באם ח"ו יושב על כסא הדין – אז צדיקי הדור מהפכין מדת הדין לרחמים וכביכול אין מניחין אותו לישב על כסא הדין" (מאור ושמש, פ' בשלח, ד"ה עוד במדרש; עיינו עוד: עהרמאן, דברים ערבים, ח"א, דף כג ע"ב).

82. גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 10-11.

בסיפור זה מצטייר ר' לוי יצחק כפוסק וכלמדן השולט במקורות ההלכה. אולם מטרת הסיפור לא היתה לספר על למדנותו. מהמשך הסיפור עולה כי המספר ביקש לתאר את הנהגתו של ר' לוי יצחק וכושרו כמורה דרך. משום כך, אין אנו מתוודעים לטענות ההלכתיות של הצדדים. לעומת זאת, ידע המספר למסור את דברי התוכחה שאמר ר' לוי יצחק לאחר המשא־ומתן ההלכתי. תוכחה זו נועדה להוכיח את השואל על שהיה משוחד בדעתו כאשר ביקש לטעון שאשתו אינה בגדר נדה. בסיפור אחר באותו קובץ אנו שומעים כיצד אחד מגדולי הרבנים הכיר בלמדנותו של ר' לוי יצחק:

שפעם אחת בא הרה"ק מב"ד [=הרב הקדוש מברדיטשב] לפוזנן, והראש ישיבה [ר' עקיבא איגר, 1761-1837] כשמעו תפלתו, ובראותו יראתו וקדושתו, שאל אותו אם יכול גם כן ללמוד. והשיב: הן. אמר לו: אם כן תפרשו לי גמרא זו שאני מתקשה בה זה שנים הרבה. המתין עד אחר המנחה ואמר לו הפירוש. והוטב בעיני הראש ישיבה.

מבחינה היסטורית הסיפור אינו מדויק: ר' עקיבא איגר הגיע לפוזנן רק בשנת 1814, כחמש שנים לאחר פטירת ר' לוי יצחק. מכל מקום, במבט ראשון ביקש המספר לתאר את כוחו הלמדני של ר' לוי יצחק ואת העובדה שלא אחר מאשר ר' עקיבא איגר הכיר בגדלותו. אולם, בהמשך הסיפור נשמעת נימה אחרת הקושרת את יכולתו של ר' לוי יצחק למעמדו הרוחני ולא לכושרו הלמדני:

ואמר [ר' עקיבא איגר] שאין זה שכל אנושי בלתי אם כח אלקי, לשמוע כן מפי אותו אמורא בעצמו. והשיב הרה"ק [ר' לוי יצחק] כי זה העיקר לשמוע מפי האמורא בעצמו.⁸³

הנה דוגמה נוספת:

גביר אחד שאלו פעם פשט באיזה תוספות. והסתכל [ר' לוי יצחק] בתוס' אח"כ אמר 'לה' הָאֶרֶץ וּמְלֹאָה' (תהילים כד, א). ושוב הסתכל בתוס'

83. גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 28. המחבר טרח לפרט את מקורות הסיפור וליחסו לאחר מתלמידי ר"ע איגר; מכל מקום אין הדברים מדויקים, עיינו: עטרת פז, עמ' נה.

ואח"כ שוב אמר 'לה' הארץ ומלואה'. כן עשה כמה פעמים, ואח"כ אמר לו הפשט. וא"ל [=ואמר לו] הגביר: מילא מה שאמרתם לי הפשט – הרי אתם הרב כאן. אבל מדוע אמרתם כמה פעמים 'לה' הארץ ומלואה? והשיב לו: כי הפשט בתוס' קשה מאוד, ולכן אמרתי 'לה' הארץ ומלואה', והרי גם בעל התוס' שלו הוא, ונגלה אלי בעל התוס' וא"ל [=ואמר לי] את הפשט.⁸⁴

יש דוגמאות רבות לסגנון הזה – סיפור חסידי שמזכיר את למדנותו של ר' לוי יצחק, אך מסיט את הדגש לכושרו הרוחני או למנהיגותו:

בהיות הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב ז"ל בעיר פינסק, אמר חילוק בבית המדרש על המשנה מצא שטרי חוב [אילימא כשחייב מודה [...]] אמאי לא יחזיר הא מודה (בבלי, בבא מציעא יב ע"ב). וסיים – זה הוא על פי פשוט, ועל פי סוד מי שירצה [לשמוע] ילך לביתו. הלכו כמה אנשים לביתו, ובתוכם הרה"ק המגיד (ר' אהרן) מזיטאמיר ז"ל שהיה עדיין רך בשנים. באמצע אחז [ר' לוי יצחק] להמגיד וצווח: אי כשחייב מודה אמאי לא יחזיר! אם הרשע מודה שהוא רשע – למה לא יחזור!⁸⁵

כך גם עולה מסיפור המתאר את ר' לוי יצחק בשבתו במשפט:

אביו [צריך להיות: אחיו] של הריזניר ר' אברהם מלי פרובישטיר [בערך 1787-1813] הי' פרוש לגמרי ואשתו רצתה ליתן לו ריצעפט [=מרשם] לתאוה והרגיש בזה ונתן לה גט בעל כרחיה וקראה אותו לד"ת [=לדין תורה] והי[ה] שם הקצות החושן והרה"ק מבארדיטשוב ושאל הרה"ק מבא"ד [=מבארדיטשוב] מדוע נתן לה (הרה"ק) הצדיק גט בע"כ [=בעל כורחה]? ואמר הקצוה"ח [=הקצות החושן]: מצא אחרת נאה הימנה. והשיב הבא"ד: ח"ו דעם מגיד'ס גקינדער זענין גיבארין אָן אַ יצר הרע [=חס וחלילה, הצאצאים של המגיד נולדו ללא יצר הרע].⁸⁶

84. סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קכ, אות ה.

85. עבודת הלויים, חלק שני: אור הגנוז, עמ' מב; גרסה שונה: זכרון טוב, עמ' 12, אות ד.

86. מידנער, לעכעווייטש קוברין סלאנים, ספירה שנייה, עמ' 11-12, אות נז. על הסיפור ראו אסף, דרך המלכות, הערה 27 בעמ' 83-84.

בסיפור זה ביקש המספר להדגיש את מעמדו של ר' לוי יצחק כאשר הוא תיאר אותו יושב בהרכב דיינים עם אחד מהלמדנים המפורסמים, ר' אריה לייב הכהן הלר (ה"קצות החושן", 1745-1812). אולם אין אנו מתוודעים לניתוח הסוגיה, ואף לא לפסק ההלכה של ההרכב. דברי ר' לוי יצחק מלמדים על נאמנותו למחוללי תנועת החסידות; דברים שאין להם מקום בדיוני בית הדין. מפי אחד מתלמידיו של ר' לוי יצחק, ר' שמואל מקמינקא (השני; נפטר 1843), אנו שומעים כיצד ר' לוי יצחק הגיע להתלהבות רתית מתפילה, בשעה שאחרים הגיעו לאותה התלהבות באמצעות פסיקת הלכה:

ואמר שהבחין על ההתלהבות של אדמו"ר מברדיטשאו וצל"ה בעת אמירת 'ברכו' שהוא במדרית ההתלהבות שהיו להמהרש"א ז"ל [ר' שמואל אליעזר הלוי איידלס, 1555-1631] בשעת כתבו תשובה משו"ת שלו ז"ל.⁸⁷

הסיפור לכאורה תמוה, שהרי לא הגיעו אלינו קובץ של שאלות ותשובות שחיבר המהרש"א!⁸⁸ וזו הנקודה: המספר מתכתב עם הנרטיב אודות כושרו הרוחני של גיבור הסיפור; אין למספר עניין באמירה הקשורה לתולדות ההלכה. כך גם בסיפור אודות ר' אברהם מקאליסק (נפטר 1810) בלומדו בחברותא עם ר' לוי יצחק אצל המגיד ממזריטש:

הקאליסקער סיפר על עצמו שקודם שנסע למגיד זי"ע למד גמ' דף הראשון עם השני ואח"כ עם הג' וכן עם הד' – כן כל פעם התחיל מדף ראשון וחזר על כל הדפין והוסיף דף חדש עד שחזר כן חמשה עשר מאות דפים גמרא. ואח"כ חשבתי בעצמי: וואס בין איך אשאפע מיט ספרים, ונסעתי להמגיד זוכין העכיר [=מה, אני ארון עם ספרים? ונסעתי למגיד לחפש גבוה יותר]. והי' דרכו שם ללמוד רי"ף יחד עם הרה"ק מברדיטשוב קודם התפילה.⁸⁹

בסיפור זה אנו מתוודעים לעיסוקו של ר' לוי יצחק בטקסט הלכתי בעודו תלמיד. אולם העיתוי של הלימוד לפני התפילה, וההקשר של הסיפור – רצונו של ר"א

87. שני המאורות, עמ' 96 (בסוף הספר נרפסה לראשונה התפילה "גאט פון אברהם" המיוחסת לר' לוי יצחק).

88. אם כי, כתב החיד"א "אני שמעתי שיש לו שו"ת" (שם הגדולים, אות ש, סקמ"א). לתשובת המהרש"א בעניין איטר שחלץ בימינו, ראו: גליק, קונטרס התשובות, מס' 3069.

89. מידנער, לעכעוויטש קוברין סלאנים, ספירה שנייה, עמ' 23-24.

מקאליסק להתעלות – מלמדים כי הלימוד היה עבודה רוחנית, ולא לימוד הלכתי גרידא.

ציינתי לעיל, כי בהתמודדות מול הרשויות השתדל ר' לוי יצחק לסכל את מזימות השלטון נגד היהודים. ר' לוי יצחק לא פנה לריקודים ומחיאות כפיים כדי להמתיק את הדינים, כפי שעשה ר' נחמן מברסלב. מדברי ר' אהרן מז'יטאמיר אנו למדים כי כאשר נזקק ר' לוי יצחק לערוצים לא-דיפלומטיים כדי לשנות את הגזירה הוא לא יעץ לפנות לתפילה או לריקודים ומחיאות כפיים, אלא דווקא ללימוד גמרא:

שכמו שאנו לומדים פירוש בתורה שבכתב כך מקבלים את הפירוש למעלה, על דרך שאמרו בגמרא [שהקב"ה אמר] 'נצחוני בני' (בבלי, בבא מציעא נט ע"ב), וכך העולם הזה מתנהג. ולכך צריכים ללמוד פשוט בגמרא לפי הזמן שהעולם מתנהג בה, כמו ששמעתי מאדוני מ"ו [=מורי ורבי] הגאון החסיד המפורסם מה"ו לוי יצחק זל"ה אב"ד דק"ק ברדיטשוב, כשרואים שמתעורר מלחמה בעולם צריכים לומר חילוק בגמרא, כי כל מה שיש בעולם הכל הוא בתורה, שהיא חיות כל העולמות. ולכך כשרואים מלחמה בעולם בוודאי כבר נעשה צירופים בתורה, ולכך צריך לומר חילוק ולפלפל בגמרא ולהפך כל זאת.⁹⁰

כדי לבטל את רוע הגזירה, עורר ר' לוי יצחק "לומר חילוק ולפלפל בגמרא", ובכך להשפיע על העליונים. זאת אומרת, אפילו כאשר המספר מתאר את לימודו של ר' לוי יצחק הוא מצייר את הפעולה כמעשה תיאורגי, ולא כ"לערנען". לפי הסיפורת החסידית, כוחו של לימוד גמרא בעיני ר' לוי יצחק, לא היה רק עניין תיאורגי אלא גם עניין רפואי, כפי שמסר אחד מצאצאיו:

הי[ה] מתאמץ תמיד לשקוד על דלתי התורה. ואם הי[ה] מתבטל זמן מה ע"י הכרח מלימודה, הי[ה] מצטער ע"ז [=על זה] הרבה, והי[ה] מתחזק

90. תולדות אהרן, פ' ויקהל, דף פו ע"ב; בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אות סא; גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 18. פסקה זו מתאימה לר"א מז'יטאמיר אשר הרבה להרגיש את החשיבות של לימוד תורה. עליו עיינו: אמרי קדוש השלם, אות סט; אלפסי, אנציקלופדיה, ח"א, עמ' קנה; פרוש, אנציקלופדיה לחסידות, עמ' קצג-קצה. הד מאוחר לגישה זו נשמע מפי ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש: "הנה שמעתי ומקובל בשם גאוני וצדיקי אשכנזים ז"ל כי מסוגל ללמוד בכל יום מסכת סוכה ועל ידי זה יפלו ויכנעו אויביו וינצל מהם שלא יוכלו להרע לו" (דברי תורה, ח"ז, מט).
לתיאורגיה של ר' לוי יצחק באמצעות תפילה, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 15, 17.

להשלים. ופ"א [=ופעם אחת] הי[ה] ביוה"כ [=ביום הכיפורים] בלבוב, ובמוצאו יו"כ [=יום כיפור] כשבא לבית האכסניא שלו, הפצירו בו שיטעום מעט. וימאן ויאמר שלבו כואב לו. ויביאו משקאות שונות המסוגלות להשקיט כאב הלב, ולא קיבל. ולבסוף נתגלה כי לבו כואב יען שזה כ"ו [=עשרים ושש] שעות שלא למד גמרא. ויבקש ויתנו לו גמרא ר"ה [=ראש השנה], ויסגור עצמו בחדר ולא יצא עד שלמד הלילה.⁹¹

תיאורגיה ורפואה באמצעות עיון תלמודי מלמדות על אמונה בסגולתו של העיסוק בתלמוד ועל כושר להיודע לסגולה זו ולנצלה. הסיפורת החסידית, אם כן, הסבה את המיקוד בסיפורים אודות למדנותו של ר' לוי יצחק.⁹² במקום להדגיש את כושרו בפסיקת הלכה ובפרשנות התלמוד, האירה הסיפורת החסידית דווקא את הצדדים המתאימים לנרטיב החסידי של המחצית השנייה של המאה הי"ט וראשית המאה הכ': ההנהגה החסידית בשחר התנועה ביקרה את הממסד הרבני אשר ביכר את העיסוק בתלמוד כערך עליון; מנהיגים חסידיים עסקו בתיאורגיה, והיו מיומנים בענייני רפואה. דימוי זה אינו תואם את הממצאים בני תקופתו של ר' לוי יצחק שהוצגו עד כה; ממצאים אלו מלמדים, כאמור, כי ר' לוי יצחק עסק ב"לערנען".

ה. תולדות הדפסת כתבי ר' לוי יצחק

עד כה אספתי ידיעות המעידות כי יש לראות בר' לוי יצחק איש הלכה. עם זאת, פעילותו בזירת ההנהגה הציבורית, בפסיקת הלכה ובפרשנות תלמודית, היתה משנית לשליחותו החסידית. מסקנה זו עולה מתוך בחינת סדרי העדיפות בהדפסת כתביו. תוך כדי סקירת תולדות הדפסת כתביו, אסקור ואעריך כתבי יד שפורסמו בשנים האחרונות, וכן מאמצים לגאול את התורה הלא-חסידית של ר' לוי יצחק.

91. גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 24; גרסה שונה: סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קכג, אות יד.
92. לדוגמאות נוספות, עיינו: בערגער, עשר אורות, מערכת ג, אות לו; עהרמאן, דברים ערבים, ח"א, דף כו ע"א-ע"ב (עיינו עוד: לוח התיקון בראש הספר, [עמ' 11]); סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים), עמ' קכב, אות יג; עמ' קכח, אות לב; זוין, ספורי חסידים, מס' 17; כהן, דרכי החדירה של החסידות להונגריה, עמ' 71. ישנם גם סיפורים דומים אודות היבטים אחרים של פעילותו הלא-חסידית של ר' לוי יצחק – על פעילותו כדיון, עיינו: אהלי צדיקים, עמ' מא-מב, נב-נג; זוין, ספורי חסידים, מס' 46, 504. על סמכותו להתקין תקנות עבור קהילתו, עיינו: זוין, ספורי חסידים, מס' 39.

(א) הדפסת כתבים במהלך חייו (עד שנת 1809)

ר' לוי יצחק היה דמות מרכזית בכתיבת תורותיו והנהגותיו של המגיד ממזריטש ר' דב בער (נפטר 1772). אין זה דבר של מה בכך, שהרי עצם הכתיבה, ועל אחת כמה וכמה הפרסום, היוו מפנה בחסידות שעד אז ביכרה את הממד החווייתי של השיחה והשמיעה על פני תרבות הספר. ר' לוי יצחק, אם כן, היה חלק משלב חדש בהתפתחות החסידות.⁹³ לצד תיעוד והפצת תורת המגיד ממזריטש, ר' לוי יצחק גם הדפיס או הרשה לאחרים להדפיס את תורותיו שלו.

בסביבות שנת 1764 נדפס ספר הזכירות עם ביאוריו של ר' רפאל ב"ר זכריה מענדל לשש המצוות של זכירה: יציאת מצרים, מעמד הר סיני, עמלק ומחיתו, עגל הזהב, מעשה מרים והשבת.⁹⁴ שלושים שנה לאחר מכן, בשנת 1794, ספר הזכירות נדפס שוב יחד עם ביאוריו של ר' לוי יצחק והסכמתו מיום כ"ה אלול תקנ"ג (1793).

93. מגיד דבריו ליעקב (מהדורת ש"ץ-אופנהיימר), מבוא, עמ' יד-כג; דרזנר, ברדיטשב, הערה 8 בעמ' 208; גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 114-123, 155-156; מעשה, ברדיטשב.

הבעש"ט – לפחות כפי שדמותו מוצגת בשבחי הבעש"ט, הקובץ הראשון של סיפורי חסידים שנדפס לראשונה בשנת 1814 – מייצג הסתייגות מתרבות הספר וביכור תרבות אוראלית: "פ"א [=פעם אחת] במוצאי שבת ציוה הבעש"ט לחתן חורגו ר' יוסף אשכנזי, שיאמר לפניו עין יעקב, והוא שכב על המטה ושמע מפיו העין יעקב. ובמקום א', אמר הבעש"ט תורה על מאמר א' מעין יעקב. וחזר ואמר לפניו עין יעקב [...] (שבחי הבעש"ט [מהדורת רובינשטיין], סימן סו). בגרסה החילופית שהביא רובינשטיין משתמע שכך נהג הבעש"ט לעתים תכופות: "פלעגט דר מנהג פון בע"ש זיין אופט צו היישן דעם ר' יוסף דייטש זאגן פר אים עין יעקב בפרט במוצאי שבת" [הבעל שם היה נוהג לעתים תכופות לצוות לר' יוסף דייטש לומר לפניו עין יעקב, במיוחד במוצאי שבת]. בשבחי הבעש"ט יש אפילו דמוניזציה של הספר: "פ"א כתב איש אחד תורת הבעש"ט מה ששמעו ממנו. פ"א ראה הבעש"ט ששר א' הולך ואוחז ספר בידו. אמר לו: מה זה הספר שבידך שאתה נושא? השיב לו: זה הספר שחברת. אז הבין הבעש"ט שיש איש אחד שכותב תורתו וקיבץ כל אנשיו ושאל אותם: מי בכס כותב תורת? הודה אותו האיש, והביא לו כתביו. ועיין בהם הבעש"ט, ואמר: אין כאן אפילו דבור אחד שאמרתי" (שבחי הבעש"ט [מהדורת רובינשטיין], סימן קכא; עיינו עוד: שלום, דברים בגו, עמ' 307-308). החיבורים החסידיים הראשונים שיצאו לאור: חיבוריו של ר' יעקב יוסף מפולנאה (נפטר 1779) – תולדות יעקב יוסף (קארעץ תק"מ), בן פורת יוסף (קארעץ תקמ"א), צפנת פענח (קארעץ תקמ"ב); דרשותיו של המגיד ממזריטש נדפסו בתוך מגיד דבריו ליעקב (קארעץ תקמ"א); נועם אלימלך (לבוב תקמ"ח) לר' אלימלך מליז'ענסק (1717-1787).

94. "יציאת מצרים – [...] לַמַּעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ" (דברים טז, ג); סיני – רַק הִשְׁמַר לָךְ וּשְׁמֹר נִפְשְׁךָ מֵאֵד פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר רָאָה עֵינֶיךָ וּפָנוּ סִדּוּר מִלִּבְּךָ כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ וְהוֹדַעְתָּם לְבָנֶיךָ וּלְבָנֵי בְנֵיךָ יוֹם אֲשֶׁר עָמַדְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּחֹרֶב" (דברים ד, ט); עמלק – "זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עֲמָלֵק בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרַיִם [...] וְהָיָה בְּהֵנִיחַ ה' אֱלֹהֶיךָ לָךְ מִקָּל אִיבֶיךָ מִסָּבִיב בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ נַחֲלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זָכְרֵךְ עֲמָלֵק מִתַּת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח" (דברים כה, יז-יט); עגל הזהב – "זָכוֹר אֶל תִּשְׁכַּח אֶת אֲשֶׁר הִקְצַפְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּמִדְבָּר [...] (דברים ט, ז); מעשה מרים – "זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה ה' אֱלֹהֶיךָ לְמִרְיָם בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרַיִם" (דברים כד, ט); השבת – "זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (שמות כ, ז).

ספר הזכירות (או "ספר הזכירה" כפי שהוא נקרא בחלק ממהדורותיו) נדפס פעמים נוספות, ובשנת 1939 נדפס גם בתוך קדושת לוי.⁹⁵ בשנת 1798, פרסם ר' לוי יצחק דברי חסידות תחת הכותר קדושת לוי. כאמור, הדפסת דברי חסידות באותה תקופה היה חידוש; על אחת כמה וכמה כאשר המביא לבית הדפוס היה המחבר בעצמו.⁹⁶ ככל הנראה, באותה תקופה כתב ר' לוי יצחק ביאור לחלקים של מדרש רבה, כפי שמתואר ברף השער של מדרש רבה, כרך ויקרא, שנדפס במינקאוויץ בשנת 1798:

פירוש נחמד אשר לא היה לעולמים והוא מהר"ב הגאון החסיד המפורסם המקובל איש האלקי נ"י ע"ה פ"ה כק"ש [=נרו יאיר, עמוד הימיני, פטיש החזק, כבוד קדושת שמו] מהו' לוי יצחק אב"ד דק"ק זעליחוב ופינסק והגליל ועתה איתן מושבו בק"ק בארדיטשוב יחייהו השם ויזכהו להיות זקן ושבע ימים [...] והפירוש מהרב הגאון דק"ק בארדיטשוב הצגנו אחר סוף כל ספר מחמת שקצרה הנייר להציגם כמו שאר פירושים.⁹⁷

95. ספר הזכירות, זאלקווא תקכ"ד; מעזירוב תקנ"ד; [מעזיבוז] תקע"ב; [רוסיה-פולין] תקע"ט; ווילנא והוראדנא תקצ"ה; זיטאמיר תרט"ז; טשערנוויץ תרי"ח; זיטאמיר תרכ"ז; ווארשא תרנ"א; לובלין תרע"ב; לובלין תרע"ד; גראסווארדיין [לאחר 30 באוגוסט 1940].

קדושת לוי (מונקאטש תרצ"ט), דף קמב ע"א – קמז ע"א. בדפוסים שונים נדפס פירוש של ר' לוי יצחק לזכירות בהשמטות שונות, כגון: הפירוש על זכירת מחיית עמלק, הסכמת ר' לוי יצחק, ההקדמה של התלמיד המעתיק ישכר בער, ועוד (גראסבערגער, להגדיל תורה ולהאדירה, הערה 5 בעמ' קצז; הערה 7 בעמ' קצח).

ספר הזכירות נדפס גם בתוך ספרים אחרים, כגון: אגרת הקודש, דף לא ע"ב – מא ע"א (ומכאן גם לדפוסים אחרים של אגרת הקודש, כגון לעמבערג תרי"ט). קיצור ספר הזכירות נדפס בתוך: האלברסברג, לקוטי שושנים, עמ' 58-62; שווארץ, תמימי דרך, דף ל ע"ב – [לג] ע"א.

96. קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח) – פירושים לאגדות דסבי דבי אתונה, ארבע "קדושות" על פורים, חמש "קדושות" על חנוכה, פרק על כללות ימים טובים, פרק על כללות הנסים ופירושי אגדות. ר' לוי יצחק גם כלל דברים מאביו ומשניים מבניו – ישראל ומאיר. במהדורות הבאות של קדושת לוי, חלק זה נהיה לחלקו השני של הספר. על ההקשר ההיסטורי של הדפסת קדושת לוי, עיינו: פטרובסקי-שטרן, דרמה, במיוחד בעמ' 44; גם רש"ז מליאדי הוציא את ספרו החסידי תניא, אם כי בעילום שם. לעומתם, התנגד ר' אלימלך מליז'ענסק להוצאת דברי תורתו בחייו; ספרו נועם אלימלך יצא לאור לאחר מותו (עיינו עוד: וואלף, אגרת וספר, עמ' קנ).

97. מדרש רבות (מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט); לתצלום השער ראו: ליברמן, אהל רח"ל, ח"ג, עמ' 602; השוו דף השער של ספר בראשית, שם, עמ' 204-205; עיינו עוד: שם, עמ' 601-605. כרך ויקרא נדפס ראשון בשנת תקנ"ח על ידי יחזקאל בן שבח ומשה בן יוסף. כרך בראשית נדפס בשלהי שנת תקנ"ט ונושא את הסכמת ר' לוי יצחק והסכמות נוספות, לרבות הסכמת ר' דוד לייקעס מיום ט"ו אלול תקנ"ט (לעיל, הערה 32). כרך שמות וכרך במדבר-דברים וחמש מגילות נדפסו אף הם בשנת תקנ"ט על ידי "יחזקאל בן שבח ויתמי מוהר"ר משה". בטפסים השמורים בספרייה הלאומית של

פירוש זה למדרש רבה לא הגיע אלינו, ואין בידינו לקבוע מה היה תוכנו, סגנונו, או היקפו.

עוד בחייו, בשנת 1806, יצאה לאור מהדורה שנייה של קדושת לוי. אם כן, בחייו שקד ר' לוי יצחק על הוצאה לאור של כתבים חסידיים, וזאת על אף רצונו המוצהר להדפיס גם חיבורים הלכתיים ותלמודיים, כפי שנראה בהמשך. שניים מילדיהם של ר' לוי יצחק ואשתו פערל – מאיר וישראל – הדפיסו ספרים, אחד מהם עוד בחייו אביו. הבן מאיר (1760–1805) נקרא על שם סבו, אביו של ר' לוי יצחק. כמו הסב, שימש מאיר ברבנות בהוסקאב (Husaków), עד שנפטר על פני אביו. בשנת 1803 פרסם מאיר את החלק הראשון של חיבורו **כתר תורה**, והחלק השני של החיבור יצא לאור לאחר פטירתו בשנת 1806. **כתר תורה** כולל חידושי אגדה ופולפל תלמודי, וכן חידושי תורה על דרך החסידות. חידושי ההלכה של מאיר הם בעיקר הסברים לקושיות של הראב"ד, הכסף משנה והלחם משנה על הרמב"ם.⁹⁸ כאמור, מאיר כלל כמה קטעי פרשנות תלמודית מאביו. אם אכן היו בידי כתבים לא-חסידיים נוספים של אביו, הרי מאיר לא פנה להוצאתם לאור.

(ב) הדפסת כתבים לאחר פטירתו (משנת 1810)

אני עובר להדפסת כתבי ר' לוי יצחק לאחר מותו. סקירה זו אינה מוכיחה את תודעתו של ר' לוי יצחק, ומכל מקום יש לה ערך לענייננו: החלטות הבנים מלמדות כיצד הם תפסו את המורשת של אביהם המנוח. מה אנו יכולים ללמוד מהחלטות הבנים על מעמד כתיבתו ההלכתית של ר' לוי יצחק? כפי שנראה, סדרי העדיפות של הבנים תואמים את הדימוי העצמי של ר' לוי יצחק, כפי שדימוי זה עולה מהפעילות הספרותית שלו ושל בנו בחייו. זאת אומרת, לכתובה ההלכתית של ר' לוי יצחק היה מעמד משני.

⁹⁸ ישראל ובספרייה המרכזית של אוניברסיטת בר-אילן, פירוש של ר' לוי יצחק לא נדפס, ולפי מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי פירוש זה מעולם לא נדפס. על מהדורו זו וחלקו של ר' לוי יצחק בהעברת זכויות הקניין על המהדורה, עיינו לעיל ליד הערה 27. על הדפוס העברי במינקאוויץ, עיינו: יערי, דפוס מינקאוויץ, עמ' 270–276 (בטופס שראה יערי דף השער של ספר ויקרא היה חסר, וכך בטופס השמור באוניברסיטת בר-אילן); פרידברג, הדפוס העברי בפולניה, עמ' 121–123. גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' סח–סט. על ר' מאיר מהוסקאב, עיינו: אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ג, עמ' לד–לה; כתר תורה (ברוקלין תשס"ז), עמ' תיט–תלה; כהן, דריי קרוינען, עמ' 186. על החיבור כתר תורה, עיינו: הסכמת ר' צבי הירש שפירא ממונקאטש שנדפסה בתוך: פרקי אבות (בארטפעלד תרס"ה), [דף כ"א ע"ב]; נדפס שוב בתוך: אגרות שפירין, עמ' ר; גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 28–29; גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' סח, אות א.

בשנת 1811, סמוך לאחר פטירת ר' לוי יצחק, נדפס קדושת לוי על התורה. במחצית הראשונה של המאה הי"ט נדפס קדושת לוי מספר פעמים, ובשנת 1863 יצא לאור קדושת לוי על פרקי אבות. חוברת זו כללה דרשות של ר' לוי יצחק שהיו בעיזבון של עמיתו המגיד מקוז'ניץ, ר' ישראל הופשטיין (1736-1814). קדושת לוי – במיוחד על התורה – נחשב כאחד מספרי היסוד של החסידות, ומאז הופעתו הוא נדפס בעשרות מהדורות שונות.

ספרו של הבן מאיר, כאמור, יצא לאור עוד בחיי אביו. גם ספר זה נדפס שוב במאות הי"ט והכ'. הבן ישראל (1763-1819) שימש כרבה של פיקאב (Pików) ולאחר פטירת אביו ירש את מקומו בברדיטשב. בשנת 1811 – אותה שנה שבה הדפיסו הבנים את קדושת לוי על התורה – הוציא ר' ישראל את ספרו תולדות יצחק בן לוי, שהוא ביאור על התורה בדרך של רמזים וגימטריות. חיבור נוסף של ר' ישראל מפיקאב – תורת ישראל – נכתב ככל הנראה בסביבות 1817, ונדפס על ידי צאצאיו בשנת 1909. חלקו הראשון של החיבור – "חידושי אגדה בדרך פרד"ס" – דומה בסגנונו לתולדות יצחק בן לוי. חלקו השני של תורת ישראל נקרא "חידושי הלכה ופילפולא טבא דאורייתא" והוא שייך לסוגה של פרשנות תלמודית.⁹⁹

שני הבנים שעסקו בכתיבת ספרים והוצאתם לאור, וגם הצאצאים הרבים של ר' לוי יצחק, לא פרסמו את הכתבים ההלכתיים של ר' לוי יצחק. נשאלת השאלה: מִנֵּן לנו שר' לוי יצחק חיבר כתבי הלכה?

(ג) כתבים שלא ראו אור

בדף השער של ההוצאה הראשונה של קדושת לוי, הודיע ר' לוי יצחק על כוונתו להדפיס חיבורים נוספים: "והאל יזכנו להוציא לאורה, עוד חידושים על גפ"ת [=גמרא פירוש רש"י תוספות] ועל תוכחות מוסר, על כל רגלים ושבת ועל התורה, אמן סלה". בתוך קדושת לוי חזר ר' לוי יצחק על כוונתו ביתר פירוט:

99. תורת ישראל, בתוך: גוטמאן, תפארת בית לוי, לאחר עמ' 32; ברנדווין, חידושי קדושת לוי, עמ' עט-ק. הערות בשולי העמוד נכתבו על ידי ר' מתתיהו יחזקאל גוטמן ונרפסו תחת הכותרת "תורת יחזקאל". לדברי תורה נוספים מר' ישראל מפיקאב, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 29-30. על ר' ישראל, ספרו ותאריך פטירתו, עיינו: גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' סט, אות ב; אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ב, עמ' תקס-תקסא; לקוטי מהרין ותולדות יצחק בן לוי (נתניה תשס"ה), מבוא.

כ"ז [=כל זה] כתבנו מלמוד גפ"ת והוא נכון, והשי"ת יעזור לי שיצא לאור החבור גפ"ת, אשר בחידוד גפ"ת עושין נחת רוח ליוצרינו. ומצפה אנכי לחסדו הבורא ב"ה שיזכה אותי שיצא לאור חבורי גפ"ת.¹⁰⁰

גם בניו של ר' לוי יצחק הצהירו על כתבים הלכתיים, תלמודיים ואחרים שהיו בידם, כאשר הדפיסו את קדושת לוי על התורה בשנת 1811: "ועוד ידינו נטוי' להעלות על הדפוס ברצות ה' דברי קדשו הנעימים על התורה ועל גפ"ת ועל אגרות ושו"ת".¹⁰¹ כבר ראינו כי ר' לוי יצחק העמיד תלמידים והתכתב בענייני הלכה, ולכן אין זה מפתיע שבידי בניו נשתמרו שאלות ותשובות וחידושים על גפ"ת מפרי עטו.

יש להדגיש, כי שמירת העתק של תשובה שנשלחה למרחקים מעידה על תודעת המחבר: המשיב סבור כי הכרעותיו ראויות להישמר – לפחות לעצמו, שמה גם לאחרים, ואולי אפילו להוציא לאור בבוא העת. מכל מקום, הבנים לא הדפיסו את השו"ת. אף אם ביום מן הימים יתגלה כתב יד של תשובות של ר' לוי יצחק, העובדה שר' לוי יצחק ובניו אחריו לא הדפיסו את השו"ת והעדיפו להדפיס את הכתבים החסידיים (ובמקרה של הבנים גם את הכתבים שהם בעצמם חיברו) מלמדת כי מקומן של התשובות ההלכתיות במפעל הספרותי של ר' לוי יצחק הוא שולי לעומת כתביו החסידיים – לפחות בעיני המחבר ובעיני בניו.

כשבעים שנה לאחר פטירת ר' לוי יצחק, יש אזכור נוסף של כתב יד לא־חסידי מעשה ידי ר' לוי יצחק. בשנת 1882 הספיד ר' מרדכי דוב טברסקי מהארנסטייפל את הפסדיו לאחר שריפה שכילתה חלק ניכר מספרייתו:

כי ה' [=חמשה] ימים אחרי פטירת מר אבי הכ"מ [=הריני כפרת משכבו] נתיסרתי מד' שנפל תבערה ונשרף כל חצרי וביהמ"ד [=ובית המדרש] וכל אשר לי, ובה"ש [=וברוך השם] אשר הצילנו עם נפשות. גם מספרי היקרים נשרפו עד למרבה. ועוד זאת עיני עוללה לי מכל בנות עירי על אבידה שאינה חוזרת – האחד חיבור מלא בכת"י [=בכתב יד] עצמו של הגאון הק' מבא"ד בעל קדושת לוי זי"ע ועכ"י [=זכותו יגן עלינו ועל כל

100. קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח), כללות ימים טובים, דף כג ע"ב.

101. קדושת לוי (ברדיטשוב תקע"א), מעבר לשער, "דברי בני הרב המחבר". דברים אלו הושמטו מרפוסים רבים של קדושת לוי, אך נרפסו שוב במקורות הבאים: גוטמן, מגדולי החסידות, עמ' עב; קדושת לוי (ברוקלין תשנ"ו-תשנ"ח); ברנדווין, חידושי קדושת לוי, עמ' ו.

ישראל] על גמ' כתובות בפלפול עצום. וכתבתי אותו על העתק נכון להיות ראוי להדפסה. ובדעתי הי' לקובעו בדפוס.¹⁰²

התזמון ראוי לשימת לב: דווקא במחצית השנייה של המאה הי"ט – תקופה שבה פרחת התופעה של אדמו"רים שחיברו ספרי הלכה – ביקש האדמו"ר-הפוסק מהארנסטייפל להכין לדפוס את כתב היד של חידושי ר' לוי יצחק למסכת כתובות.

בשנת 1909 נדפסה חוברת בשם **תפארת בית לוי**. חוברת זו היתה מעשה ידי אב ובנו: ר' שלום גוטמאן (1867–1929), רבה של יאס, ובנו ר' מתתיהו יחזקאל גוטמן (1891–1972) שכיהן כאב בית הדין בליאובה. ר"ש גוטמאן היה נשוי לשינדל, מצאצאי ר' לוי יצחק, והיה מיוחס בעצמו לבעל שם טוב ולר' מנחם נחום טברסקי מטשערנובל ("מאור עינים", 1730–1787). עיקרה של החוברת הוא תולדות ר' לוי יצחק, הליכותיו, וסיפורים אודותיו. בהקדמתו הביע ר"ש גוטמאן משאלה: "כן יעזרני ה' להתחיל ולסיים גם הספרים הנשארים הנמצאים ת"י בכת"י [=תחת ידי בכתב יד], (וביניהם גם עוד מהדורא תנינא מכ"ק חו"ז הגה"ק מב"ד [=מכבוד קדושת חותני זקני

102. עמק החכמה, דף מח ע"ב. כותרת ההספר: "הספר על פטירת דו"ז הרה"ק מטאלנע זי"ע ר' דוד מטאלנא, 1808–1882]. ועל פטירת מר אבי הרה"ח ר' משולם זושא אירבך מטלומאטשן המפורסם הכ"ם [=הריני כפרת משכבו]. ועל שריפת כת"י הק' שנשרפו אצלי" (שם, דף מז ע"א). האירוע המצער של השריפה נזכר באחד ממכתביו של רמ"ד טברסקי וכן באחת מתשובותיו, עיינו: פלא יועץ (הארנאסטייפאל), ח"ב, מכתבים ותשובות, מכתב כט, בעמ' רכג; שו"ת עמק שאלה, אה"ע, סימן צד. רמ"ד טברסקי היה נצר לשושלת טשערנובל ונשוי לרייצא (נפטרה 1918) בתו של ה"דברי חיים". בשנת 1863 בהיותו בן 23, לבקשת סבו ר' יעקב ישראל טברסקי מטשרקס (1792–1876), התמנה רמ"ד טברסקי לאדמו"ר. סמוך לאחר מכן הוא עבר להארנסטייפל. חיבוריו העיקריים: חיבור לטהרה על הלכות מקוואות ונטילת ידיים, נדפס בעילום שם; שושנת העמקים הכולל עמק החכמה על התורה, יחד עם עמק התפילה של סבו; שו"ת עמק שאלה; תורי זהב על הלכות ריבית; פלא יועץ (הארנאסטייפאל) הכולל תורות שנשתמרו בכתב יד. עליו עיינו: אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ג, עמ' רל-רלא.

באותה שריפה נאבדו גם כתבי יד אחרים: "ועוד זאת יותר אשר הי' חיבור מדיבורי קדש של אאזמו"ר הקדוש והטהור זי"ע [האדמו"ר ר' יעקב ישראל טברסקי מטשרקס]. אשר דרש דרש מידי שבת בשבתו להלהיב לב העם בדברי הק' היוצאין מלהבת אש. ועל אשר לא הי' מסודר כראוי גם לא ניתן כראוי על הכתב רציתי ליקח פנאי בעצמי לסדרו כראוי. ורבות אשר סדרתי לנכון ובאמת נתרשלתי בזה אולי מפני זה נענשתי עכ"ז עתה ניתן מחמד עיני לשריפת אש. גם לרבות ספר שלם שהי' לי על שמות בגיטין אשר טפחתי וריביתי בעמל דעה ובינה אשר חנני ד'. גם הוא ניתן ללהב. ובה"ש [=וברוך השם] על שאר חיבורי היקרים בעיני אשר ניצולו" (עמק החכמה, דף מח ע"ב). אלפסי הוסיף "ספר בשם 'כד הזהב' בקבלה נקרא ע"י פורעים אוקראינים" (אלפסי, אנציקלופדיה, ח"ג, עמ' רלא).

הגאון הקדוש מברדיטשב) ומאבותיו הק').¹⁰³ אין לדעת אילו כתבי יד היו ברשותה של המשפחה; שמא אותם כתבים הלכתיים ותלמודיים שהוזכרו? מכל מקום, ר"ש גוטמאן לא הדפיס את כתבי היד שהיו ברשותו, מלבד החיבור תורת ישראל שהזכרתי. החיבור תפארת בית לוי מצייר תמונה שהיא נאמנה לדמותו של ר' לוי יצחק כפי שנתפסה בראשית המאה הכ': צדיק חסידי אשר שימש בתפקיד רב והיה מצוי בספרות ההלכה, אך לא הותיר חותם כפוסק הלכה. כאשר צאצאי ר' לוי יצחק הספידו את אב המשפחה, הם הדגישו את עצמתו הרוחנית ותרומתו לחסידות. לא לחינם הם סיכמו את מורשתו הספרותית של ר' לוי יצחק כך: "הוא העשיר את הספרות החסידית בשני מרגליות טובות, הן המה שתי חיבוריו היקרים והנחמדים הנקראים בשם 'קדושת לוי'".¹⁰⁴

רמ"י גוטמן הסביר מדוע לא הותיר ר' לוי יצחק מורשת ספרותית בתחום הלמדנות וההלכה: "אמנם מה שלא נמצא ממנו שום ספר על הלכה ופילפול, הנה ידוע, כי הוא ז"ל כתב הרבה ד"ת [=דברי תורה] גם בפילפול ונשרפו בעת השרפה הגדולה שהיה בב"ד [=בברדיטשב]".¹⁰⁵ מתי אירעה שריפה זו? שריפת כתבי ר' לוי יצחק בברדיטשב הוזכרה כעשר שנים לפני כן, בשנת 1899.¹⁰⁶ טרם מצאתי אזכור קדום יותר. אם מדובר בשריפה מהמחצית השנייה של המאה הי"ט – כמו זו שביכה רמ"ד טברסקי מהארנסטייפל בשנת 1882 – הרי לנו ראיה נוספת להזנחת כתבי ההלכה של ר' לוי יצחק.

למרות האזכורים של כתבי יד הלכתיים ותלמודיים של ר' לוי יצחק – לא ר' לוי יצחק, לא תלמידיו, ולא צאצאיו זכו להוציא כתבים אלו לאור. וזאת, על אף שהם עסקו בהדפסת ספרים. ר' לוי יצחק, אם כן, לא הנחיל מורשת כתובה משמעותית בפרשנות התלמוד ובפסיקת הלכה. היבול הספרותי של ר' לוי יצחק מבטא מדרג בין העיסוק בהלכה ובתלמוד לבין ההנהגה החסידית.

103. גוטמאן, תפארת בית לוי, הקדמה. לא ברור מה טיבה של אותה "מהדורה תנינא". בהמשך, ציין גוטמן לדרשה "ע"פ דרכי החסידות" שמופיעה בתוך "קדושת לוי תנינא" (שם, עמ' 3). בסוף הקונטרס נדפסו "פנינים יקרים: למלאות הגליון אעתיק בזה מקצת חי"ת [=חידושי תורה] מזקיני הגאון הקדוש מברדיטשוב זי"ע. שלא נדפסו עדיין" (שם, עמ' 32), ודברי תורה נוספים נדפסו במדור הוספות ומלואים (שם, ספירה שנייה, עמ' 35).

על הקשר בין שינדל לבין ר' לוי יצחק, עיינו: גוטמן, מגדולי החסידות, הערה א בעמ' סט. לייחוסה של משפחת גוטמאן, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, הקדמה ועמ' 28–30; גוטמן, ארץ הצבי, בתוך הכריכה.

104. גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 27.

105. שם, עמ' 28.

106. אור האמת, הקדמת המו"ל.

(ד) הדפסת כתביו ההלכתיים בימינו

להשלמת התמונה של המורשת הספרותית של ר' לוי יצחק אסקור ואעריך את המאמצים האחרונים לפרסם את התורה הלא-חסידית של ר' לוי יצחק. מאמצים אלו – על אף שפירותיהם אינם רבים – מחזירים אותנו למה שהעלינו לעיל: ר' לוי יצחק היה איש הלכה, כתב והתכתב בענייני הלכה, ואין לראות בו אדמו"ר חסידי ללא מעורבות בעולם ההלכה והתלמוד.

ניסיון ראשון לגאול את התורה הלא-חסידית של ר' לוי יצחק הוא מאמציו של ר' **הילל פוסק** (1881–1953) לפרסם חידושים לש"ס בתוך **הפוסק**, הירחון התורני שערך והוציא לאור בתל אביב משנת 1940 עד לפטירתו. ר"ה פוסק לא הרחיב אודות המוצא של חידושים אלו, אלא ציין שהם "מתיק הכת"י של הגאון ייה"ל [=יוסף יהודה ליב] שפירא זצ"ל מרחמיסטרובקא", וכל אחד מאחד-עשר הקטעים שפרסם נושא את הכותרת "בשם הרב הקדוש מברדיטשוב זי"ע".¹⁰⁷ חידושים אלו חזרו ונדפסו, כפי שנראה.

בשנת 1988 חיים בנימין ברנדווין הדפיס ספר בשם **ספר חידושי קדושת לוי: חידושי תורה ופסקי הלכה**. בספר זה טרח ברנדווין ללקט את התורה הלא-חסידית של ר' לוי יצחק, אם כי בראש הספר הוא הודה כי "חידושי תורות, מנהגים ופסקי הלכות" שהגיעו אלינו מר' לוי יצחק הם "מועטי הכמות". ברנדווין ליקט חידושים על המשניות, חידושים על הש"ס, הגהות על השולחן ערוך, פסקי הלכה וכן אגרות אחדות. את החידושים על המשניות לקח ברנדווין ממה שנדפס בברדיטשוב תקס"ט-תק"ע שהזכרתי לעיל. החידושים על הש"ס נלקחו מספרים שונים: משו"ת מאיר נתיבים ומירחון הפוסק שהזכרתי, וכן מספרו של ר' מאיר בנו של ר' לוי יצחק. שש ההגהות על השולחן ערוך נעתקו מכתב היד של ר' לוי יצחק על הגיליון של שולחן ערוך, אורח חיים (אמשטרדם תקי"ד) שהיה ברשותו, והן בעיקר תיקוני גרסאות והפניות. פסקי הלכה של ר' לוי יצחק הועתקו מספרים שונים (ואותם כבר הזכרתי לעיל). ברנדווין הוסיף כמה מסמכים מעניינים המעידים על הפעילות

107. הפוסק, יז (טבת תש"ב), עמ' רנט; יח (שבט תש"ב), עמ' רעו; יט (אדר תש"ב), עמ' רצא-רצב; כ (ניסן תש"ב), עמ' שט; כג (תמוז תש"ב), עמ' שנח; כד (מנחם אב תש"ב), עמ' שעג-שעד; כה (אלול תש"ב), עמ' שפג; כו (תשרי תש"ג), עמ' תה; כז (חשוון תש"ג), עמ' תיט-תכ; כח (כסלו תש"ג), עמ' תלה; ל (שבט תש"ג), עמ' תסח-תסט.

רייה"ל שפירא היה דוד אמו של ר"ה פוסק. בספר היובל לר"ה פוסק, נכדו של רייה"ל שפירא הודה לו על שהדפיס שו"תים שסבו השאיר בכתובים (טובנהוויז, בית הלל, עמ' 62). אודות ר"ה פוסק, עיינו: טובנהוויז, בית הלל; תדרה, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, ח"ד, עמ' 2030–2032. לסקירה ביקורתית של שש החוברות הראשונות של הירחון, עיינו: זיין, ספרים וספרים, ח"ג, עמ' 151–156.

הרבנית־מקומית ועל הפעילות האזורית של ר' לוי יצחק, חלק שפורסמו כבר וחלק שנדפסו לראשונה.¹⁰⁸

בעשור הראשון של המאה הכ"א הוציא ר' יעקב יוסף ווירצבערגער סדרת ספרים תחת הכותר **סניגורין של ישראל**. הספרים בסדרה זו – מלבד כרך אחד – הם ליקוט מכתבי ר' לוי יצחק ואחרים שנדפסו מכבר, ואינם קשורים לדיון הנוכחי.¹⁰⁹ הספר היחיד הכולל חומר חדש שטרם ראה אור הוא **חידושי קדושת**

108. ברנדווין, חידושי קדושת לוי, עמ' ג, סו-עא. באשר לטופס של השולחן ערוך עם הערות מר' לוי יצחק: תצלום העמודים הרלבנטיים שמור במכון לתצלומי כתבי יד עבריים, בספרייה הלאומית של ישראל, סרט 32659F. העמודים צולמו מאת מ' קלינרמן בחודש מרץ 1965. ברנדווין ציין כי הספר "נמצא ברשותו של הרב מוה"ר אהרן מגיד זצ"ל בעמח"ס בית אהרן [...] תורתנו ליורשני שנתנו לנו הרשות לפרסמם". ברנדווין לא העתיק הגהות "שכבר תוקנו בדפוסים מאוחרים יותר" (ברנדווין, חידושי קדושת לוי, הערה בעמ' מח; מגיד הוא המחבר של ספר בית אהרן על כללי הש"ס: ובידורים בשמות תנאים ואמוראים (ניו יורק תשכ"ב-תשל"ה), י' כרכים). עיינו עוד: ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי, עמ' מח; דרברמדיגר, ליקוט קדושת לוי, עמ' רפ.

109. **ולויים בשיור ובזמרם** (2001, 2009) – הכרך הראשון בסדרת סניגורין של ישראל, ועוסק בענייני חידושיין ושמחה. מהדורה מורחבת יצאה לאור בשנת 2009, וכוללת גם את ספר הזכירות. **אזהרות הקודש** (2002) – ההדורה של שבע־עשרה הנהגות שיצאו לאור בשנת 1817, ותוספות. ייחוס החיבור לר' לוי יצחק אינו נקי מבעיות: בראש הכרך יש תצלום של אזהרות קודש (לאשצוב?) תקע"ט). עותק של אזהרות קודש (לאשצוב?) תקע"ט), הכרוך עם ספר הזכירות (רוסיה-פולין) תקע"ט), שמור בספרייה הלאומית של ישראל, R875A1291. לא ברור מדוע ייחס ווירצבערגער את הנהגות לר' לוי יצחק, ומדוע קרא לספר "אזהרות הקודש". אזהרות קודש (לאשצוב?) תקע"ט) היא חוברת הכוללת שלושים־וששה סימנים, ולפי דף השער: "גם הוספנו דברים נפלאים מרב האי גאון [...] לוי יצחק אב"ד דק"ק בארדיטשוב". בסוף החיבור מופיעה הכותרת "דברים נפלאים מרב האי גאון אב"ד דק"ק בארדיטשוב" ומתחתיה שתי דרשות שהופיעו בהקדמה לספר הזכירות (מעזירוב תקנ"ד). לאחר מכן מופיעה כותרת נוספת "לקוטי אמרים" ומתחתיה שבע־עשרה הנהגות. הנהגות אלו הן אלו שההדיר ווירצבערגער בספרו וייחסן לר' לוי יצחק. לאחר הנהגות אלו נדפס ספר הזכירות של ר' לוי יצחק (ווירצבערגער לא כלל ולא הזכיר חלק זה בספרו) עם תוספות אחרות: סדר התפלה על קברי צדיקים המיוחס לבעש"ט ופירוש שירים של שבת. על אזהרות הקודש (וילנא תרכ"ד), עיינו: גריס, ספרות ההנהגות, עמ' 21 והערה 96; עמ' 31 והערה 136.

כתבונני לדורות (2003) – תצלומים של שלוש־עשרה הסכמות שנתן ר' לוי יצחק לספרים שונים. **קדושת הפורים** (2006) – מגילת אסתר, ארבע "הקדושות" של ר' לוי יצחק על פורים שיצאו לאור בחייו, תצלום דף השער של קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח), הנהגותיו של ר' לוי יצחק בפורים. ישנו כרך אחר עם אותו כותר – קדושת פורים (ברוקלין תשנ"ז) – הכולל את ארבע "הקדושות" של ר' לוי יצחק על פורים וכן חומר נוסף על פורים מגדולי החסידים, אך אינו מעשה ידי ווירצבערגער.

קונטרס סניגורין של ישראל (2006) – כתב עת שיצא לאור בשני גיליונות, הכולל ליקוטים מתורת ר' לוי יצחק וסיפורים על אודותיו.

חתן המצוות (2006) – דברי תורה מאדמו"ר דינוב-מונקאטש על אודות ר' לוי יצחק. **תורתו של רבי מאיר** (2007) – דברי תורה מאת ר' מאיר מהוסקאב, אביו של ר' לוי יצחק, וכן תולדות המשפחה.

לוי שנדפס בשנת 2002. בדף השער הסביר ווירצבערגער שקונטרס זה הוא "רק לדוגמא כמה סימנים מהספר שיצא אי"ה [=אם ירצה ה'] [...] מתוך כתבי יד ישנים". ווירצבערגער שיער כי החידושים "נכתבו ע"י אחד מהתלמידים בעת שמעו את השיעורים". על גלגול כתב היד מסר ווירצבערגער, שהכתבים "נתגלו באורח מסתרים". מלבד הסכמות, דברי הקדמה ארוכים ושייכים של ווירצבערגער וכן תווים של שירים המיוחסים לר' לוי יצחק – הכרך כולל ששה סימנים של חידושים המיוחסים לר' לוי יצחק. שניים מהסימנים (סימן ה' וסימן ו') באים ממקורות אחרים ואינם מתוך כתב היד: כפי שהסביר ווירצבערגער, סימן ה' אודות השם "פסחים" למסכת של המשנה "נדפס בגליוני המשניות ונכללו בתוספות חדשים בשם רבינו הקדוש מבארדיטשוב זצ"ל, וכנראה שרבינו כתב חידושו אלו על גליוני המשניות שלו, ומדפיסי המשניות בבארדיטשוב, שיצא לאור בשנת תק"ע – היא שנת פטירת רבינו הקדוש זצוקללה"ה – העתיקו את חידושו מתוך גליוני המשניות שלו, והדפיסו אותם בשמו". כאמור לעיל, מהדורה זו של המשנה החלה לצאת עוד בחייו של ר' לוי יצחק. סימן ו' הוא דברי ר' לוי יצחק שצוטטו על ידי ר' ישראל מרוז'ין (1796–1850) והשלמה מבנו, אך ווירצבערגער לא ציין מקור לסימן זה. נותרו ארבעה סימנים של "חידושי קדושת לוי מכתב יד ישן". סימנים אלו הינם בעלי אופי למדני, ולא ניכר בהם חותם חסידי. לאחר סימנים אלו, בישר ווירצבערגער על כתב יד נוסף:

קדושת השבת (2009) – דברי תורה אודות שבת מלוקטים מכתבי ר' לוי יצחק, תיאור הנהגותיו בשבת, תווים של שירי ר' לוי יצחק, זמירות שבת נוסח סקווירא. על הכריכה מוטבעת האות ט – דהיינו הכרך התשיעי בסדרת סניגורין של ישראל.

רחימא דיהודאי (ח"א 2010; ח"ב 2011) – דברי תורה מאדמו"רי רוז'ין, קארעץ, דז'יקוב, ויז'ניץ, על אודות ר' לוי יצחק. קדמה לספר זה חוברת שאף היא הציגה את דברי אדמו"רי ויז'ניץ על ר' לוי יצחק, ראו: אוביץ, שבחי קדושת לוי.

רחום המאיר (2011) – דברי תורה מאדמו"רי פרעמישלאן, נדבורנא, קרעטשניף, על אודות ר' לוי יצחק. על הכריכה מוטבעות האותיות יא – דהיינו הכרך האחד-עשר בסדרת סניגורין של ישראל.

מסע הקדוש באוקראינא (2012) – דברי תורה מאדמו"רי ביאלה על אודות ר' לוי יצחק.

מליץ ישר (2012) – לקט מתוך כתבי ר' לוי יצחק ומדברים המיוחסים לו אודות לימוד זכות על ישראל.

ווירצבערגער הוציא את הכתבים תחת שמות של מכונים שונים: מכון קדושת לוי (ראו להלן הערות 110–113), מכון חקר מנהגים, חוג ידידי בארדיטשוב, מוסדות עוזר דלים בארדיטשוב וסביבותיה, תפארת בארדיטשוב וסביבותיה. כל כרך גדוש בדברי הקדמה שריים שכתב ווירצבערגער בחרוזים, וכן בהסכמות ומכתבי ברכה.

והנה בעת סיום הכנת הספר לדפוס הופיע וזרח אור והנה איש בשורה לקראתנו ובידו כתי"ק [=כתב יד קדש] של רבינו הק' ההמשך של התחלת הכת"י שהיה כבר ברשותינו מהכת"י השני של חידושי תורתו, והנה מגילה עפה בידו כמאה דפים כתובים משני עבריהם.¹¹⁰

זהותו של אותו "איש בשורה" לא נחשפה ופרטים אודות כתבי היד לא הובהרו דים, אך דומה שבידי ווירצבערגער ישנם שני כתבי יד, כפי שאסביר. כתב היד הראשון כולל ארבעה סימנים של חידושים, שאותם כינה ווירצבערגער "חידושי קדושת לוי מכתב יד ישן". ווירצבערגער פרסם תצלום מעמ' ה של כתב יד זה עם הכותרת בכתב אשורית "חמ"ד על ג"ף", ולידו בגופן אחר "מהרב דק"ק ברטשוב", ומתחת לשתי שורות אלו החידושים בכתב אחר. בשלב מאוחר יותר, השלים ווירצבערגער את כתב היד הזה, ובשנת 2007 פרסם תצלום מהעמוד הראשון. אודות הכותרת הלא שגרתית – "חמ"ד על ג"ף" – הסביר ווירצבערגער:

חידושים אלה, נושאים במקורם את הכותרת הבלתי פתורה: – **חמ"ד על ג"ף**. שנים נלאינו לפענח את ראשי התיבות, ואם כי היתה השערה שהתבררה כנכונה לא היו לה סימוכין. שורש הבעיה היה בכך שכתב היד שבידנו חסר את שמונת דפיו הראשונים, כולל עמוד השער. לימים, זכינו והגענו בחסדי שמים בדרך פלאית, גם אל דפים חסרים אלה. אכן, בראש הדפים כותב התלמיד: – **"חמ"ד על ג"ף חידושים מהרב דבארדיטשוב"**. מובנם של ראשי התיבות הוא אפוא: – **חמ"ד – חידושים מהרב דבארדיטשוב, על ג"ף – גמרא פוסקים**.¹¹¹

ווירצבערגער לא הסביר כיצד קבע ללא צל של ספק כי "הרב דבארדיטשוב" הוא ר' לוי יצחק.

110. ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי, דף השער; עמ' לט-מב, סג, סה-עו, עז-פב, פג. בהסכמה שנתן האדמו"ר מתולדות אברהם יצחק, ר' שמואל יעקב קאהן (נולד 1943), הוא כתב: "ופלא היא, שיהא כל כך הרבה שנים הכתב יד טמיר ונעלם, קרוב למאתיים שנה, ורק עכשיו יתגלה הכתב יד ויגיע אליכם" (שם, עמ' יב). ארבעת הסימנים הם: מיגו במקום חזקה (ש"ך, חו"מ, סימן פב, סק"י); הוציאה גט ואין עמו כתובה (משנה, כתובות ט, ט); אשה שהוציאה כתובתה בלא גיטה (טור, אה"ע, סימן ק); מוקצה (בבלי, ביצה ב ע"ב).

111. ווירצבערגער, תורתו של רבי מאיר, עמ' יח (הדגשה במקור), יט, קב (ווירצבערגער ציין בטעות כי הצילום "נרפס בספר 'דורש טוב' ירושלים תשכ"ד"). גם כאן הכותרות מופיעות בכתב שונה מהטקסט.

מלבד כתב יד זה, חלק מכתב יד אחר היה בידיו של ווירצבערגער ולכאורה הוא קיבל תוספת של כמאה דפים לכתב יד זה. ווירצבערגער פרסם תצלום של חלק מעמוד של כתב היד השני הזה, וברור שהוא מעשה ידי סופר אחר.¹¹² ווירצבערגער לא שיתף את קוראיו כיצד זיהה את כתב היד בתור חידושו של ר' לוי יצחק.

עוד הודיע ווירצבערגער בשנת 2007 כי עקב העיסוק בהוצאת החיבור של תורתו של אביו של ר' לוי יצחק, "הפסקנו להעתיק ולערוך את ד"ת והחידושים חמ"ד על ג"ף".¹¹³

בשיחה עם ווירצבערגער הוא אישר בפניי כי הוא יודע שמדובר בחידושי ר' לוי יצחק ללא צל של ספק, וכי הוא מתעתד להוציאם לאור.¹¹⁴ לעת עתה, כתבי היד שבידי ווירצבערגער – מוצאותם, טיבם, מהותם ותוכנם – עדיין מחכים לגואל. במקביל לעבודתו של ווירצבערגער, אחד מצאצאי ר' לוי יצחק, ר' מיכאל דרברמדיגר, ההדיר את קדושת לוי והוציאו במהדורה חדשה.¹¹⁵ דרברמדיגר גם ליקט תורותיו של ר' לוי יצחק ממקורות שונים והוציאן בשנת 2004 תחת הכותרת **ילקוט קדושת לוי**. למרות שרוב הספר מוקדש לתורות חסידיות, דרברמדיגר היה מודע להיבט הלא-חסידים של פעילותו של ר' לוי יצחק: "הרי רבינו היה איש הלכה מובהק וגאון תורני אדיר, שהלא רבינו שימש לכל לראש כרב וכפוסק בעל מדריגה הראשונה וכיהן ברבנות בעיירות גדולות ומכובדות". בהתאם לכך, כלל דרברמדיגר חומר הלכתי ותלמודי ממקורות שונים, כמו החידושים שפורסמו בירחון הפוסק, והליכות ומנהגים שנאספו מספרים שונים.¹¹⁶

בשנת 2006, צאצא אחר, ר' שחר רחמני, הוציא לאור חוברת בת כארבעים עמודים של **חידושי קדושת לוי על מסכת פסחים**. רחמני קיבל את החומר מידיו של ווירצבערגער. כפי שהסביר רחמני, חוברת זו היא ליקוט מספרי ר' לוי יצחק

112. ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי, עמ' פג.

113. ווירצבערגער, תורתו של רבי מאיר, עמ' כג-כד.

114. שיחה אישית עם ווירצבערגער בברדיטשב ביום 26 באפריל 2015.

115. קדושת לוי (ברוקלין תשנ"ו-תשנ"ח). דרברמדיגר משמש כראש מכון קדושת לוי. האגדה החסידית מספרת כי שם המשפחה של ר' לוי יצחק – "דערבאָרעמדיגר", שפירושו "הרחמן" – ניתן לו כאשר הגיע הפקיד לרשום את שמו ור' לוי יצחק היה דבוק בתפילתו פונה אל על ומתחנן לבוראו: "דער באָרעמדיגר!" עיינו, לדוגמה: שמן, דאס געזאנג פון חסידות, עמ' 269; להסברים אחרים, עיינו: גוטמאן, תפארת בית לוי, עמ' 9. צאצאיו של ר' לוי יצחק נושאים את השם "דרברמדיגר" או את עברות השם: "רחמני".

116. דרברמדיגר, אוסף מנהגיו ופסקיו, עמ' נו-סח; דרברמדיגר, ילקוט קדושת לוי, עמ' 7, רמז-רנח, רסט-רעג, ערה-רעז, רפא-רפד.

ומספרים אחרים, ולא חומר חדש. החוברת כוללת בעיקר תורות חסידיות אך גם פרשנות לסוגיות המסכת.¹¹⁷

סקירה זו של המאמצים האחרונים לפרסם את התורה הלא-חסידית של ר' לוי יצחק מלמדת על מודעות, אך גם על אזלת יד: מודעות להיבטים העלומים של פועלו של ר' לוי יצחק, ואזלת יד לצייר דיוקן של ר' לוי יצחק בתור איש הלכה ולמדן.

1. לתולדות ר' לוי יצחק ולתולדות החסידות

בזיכרון הקולקטיבי החסידי, בתודעה הציבורית הפופולארית וכן בעולם המחקר, ר' לוי יצחק זכור בשל הגותו החסידית ומאמציו להפיץ את בשורת החסידות; בשל נחישותו ללמד זכות על כלל ישראל; בשל השירים העממיים והמתריסים המיוחסים לו;¹¹⁸ ובשל הנימה החברית של שיחותיו עם מלך מלכי המלכים, מחר, ונכונותו לתבוע לדין את בורא העולם על פשעים נגד ישראל, מאידך. מקומו של ר' לוי יצחק מברדיטשב לא נפקד בין גדולי הפוסקים, ולא בכדי. סקירת תולדות הרפתתם של כתבי ר' לוי יצחק מלמדת שבתודעתו ובתודעת הבאים אחריו עיקר תרומתו היה בזירת החסידות.

חרף דיוקן זה, הידיעות והפרטים שהגיעו אלינו ממקורות שונים מאפשרים לנו להציץ מבעד למסך הזמן ולהבחין בתמונה עשירה ומורכבת: הנהגתו של ר' לוי יצחק חלשה על תחומים שמעבר לחסידות, והוא היה מעורב בשיח ההלכתי של ימיו. מאמציו של ר' לוי יצחק ברבנות ובהנהגה, בהלכה ובלימודות היו משניים לעיקר תרומתו כדמות מפתח בשחר החסידות, אך הם עדיין ראויים לשימת לב ולציון – הן לשם הבנת דמותו של ר' לוי יצחק, והן לשם הבנת ראשית החסידות. אכן הממצאים שהוצגו כאן מאירים צדדים עלומים בתולדות ר' לוי יצחק.

דא עקא, אין בדינו מספיק חומר כדי להציע ביוגרפיה שיפוטית, דהיינו מבט ביקורתי מקיף על ר' לוי יצחק כפוסק. קשה לעמוד על שיקולי הפסיקה שלו; לא ניתן להתחקות אחר תשובותיו לשאלות מפתח כגון מקומה של הקבלה בפסיקה הלכה או כוחו של המנהג; אי אפשר לדעת אילו ספרים היו בספרייתו המשפטית; אין בדינו לקבוע האם ר' לוי יצחק נדרש למשמעות הנורמטיבית של מנהג החסידים

117. רחמני, קדושת לוי: פסחים, [עמ' ג]. רחמני גם כתב דברי הקדמה מטעם "מכון קדושת לוי" לספרו של ווירצברגר, ולויים בשירם ובזמרים (ירושלים תשס"א), [עמ' ג].

118. ראו מאמרם של מיכאל לוקין ומתן ויגודה בקובץ הנוכחי: "דרי מעלה עם דרי מטה: ניגוני ר' לוי יצחק מברדיטשב בפרספקטיבה היסטורית".

בימיו; ואין אנו יודעים אם הוא ביכר את פסקיו של המגן אברהם, כפי שעשה עמיתו רש"ז מליאדי בפסיקותיו המוקדמות. לדאבון לב, שאלות אלו נותרות ללא מענה. מכל מקום, מהמעט שהגיע לידנו ניתן לשער מה היה מעמדו של ר' לוי יצחק בתור פוסק. ראשית, בשני מקרים – מתן גט בעל כורחה של האשה באמצעות שליח והאתרוג מקורפו – נקט ר' לוי יצחק עמדה בנושא שהיה על סדר היום ההלכתי באותם הימים. שנית, אין להתעלם מסוג הנושאים ההלכתיים שבהם חיווה ר' לוי יצחק את דעתו. לצד ענייני נוסח, מנהג וכדומה, ר' לוי יצחק נדרש לשאלות כבירות בדיני גיטין והוא היה שותף לניסיונות להתיר עגונות. עקב ההשלכות החמורות של ממזרות, לא כל רב שסידר גיטין גם ענה על שאלות בהלכות גיטין; ולא כל רב שערך חופה וקידושין התיימר להתיר עגונות. אין זה דבר של מה בכך, שאלו הן השאלות שעלו על שולחנו של ר' לוי יצחק.

המאמץ שנעשה כאן לשרטט קווים לדמותו של ר' לוי יצחק כפוסק וכלמדן, יכול לתרום גם להבנת החסידות בתקופת גיבושה. בפסק הדין בעניין הגט, שלושת החכמים שחתמו על ההכרעה והחכם הרביעי המוזכר בפסק הדין, כולם מזהים עם החסידות. מכאן שקשה לטעון לקבוצה נבדלת של "אדמו"רים-פוסקים" המובחנת הבחנה חדה מעמיתיהם האדמו"רים שלא עסקו בהלכה. גם צדיק שלא ניצב בשורה הראשונה של הפוסקים, שלא הנחיל ספר פסקים או קובץ של שו"ת – עדיין ייתכן שעסק בתלמוד ובהלכה. סביר יותר לומר שהיה רצף של מנהיגים חסידיים עם מידות שונות של מעורבות בעולם ההלכה.

יתרה מזו, רשימה זו עסקה בפועלו הלא-חסידי של ר' לוי יצחק, אך היא מעלה שאלה חשובה בחקר החסידות וההלכה: כיצד מגדירים את פועלו הלא-חסידי, לרבות פועלו ההלכתי, של צדיק חסידי? כלל לא ברור שניתן להפריד בין התחומים השונים שבהם פעל הצדיק. כך, לדוגמה, בהוראות לחינוך בית קברות – יש מקום לומר כי ר' לוי יצחק חיבר הנחיות אלו מתוקף תפקידו המוסדי כרב וגם מתוקף סמכותו הכריזמטית כצדיק; וכך גם בהסכמותיו הרבות שנתן לספרים.

הארת פועלה הלא-חסידי של אחת מהדמויות הבולטות בתקופת גיבוש החסידות נוגעת לפרדוקס שציין גרשם שלום: היחס בין גילויים אנטינומיים של החסידות בראשיתה לבין המחויבות החברתית וההלכתית של החסידות. הדיון בר' לוי יצחק אינו פותר את הסבך, אך הוא מוסיף נדבך לסוגיה. סקירת הפעילות ההלכתית של ר' לוי יצחק, אם כן, מוסיפה חלק לתצפית המורכב של היחס להלכה של הצדיקים בשחר החסידות.

קיצורים ביבליוגרפיים

אגרות רש"ב	שלום דובער שניאורסון, אגרות קודש: מאת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע מליובאוויטש [...], ברוקלין תשמ"ו
אגרות רש"ז מליאדי	שניאור זלמן מליאדי, אגרות קודש: מאת כ"ק אדמו"ר [...], שניאור זלמן מליאדי [...], הוצאה חרשה ומתוקנת עם הוספות, ברוקלין תשע"ב
אגרות שפירין	בעריש וויינבערגער (מלקט), אגרות שפירין: אגרות מכתבים וכתובים שונים מהצדיקים [...] צבי אלימלך [...] אלעזר [...] שלמה [...] צבי הירש [...] חיים אלעזר [...], ברוקלין תשמ"ג; ד"צ ירושלים תשנ"ח
אגרת הקודש	מנחם מענדל מוויטבסק, אגרת הקודש, זאלקווא תקנ"ט; לעמבערג תרי"ט
אהלי צדיקים	אלתר אליקים שרגא שפירא, אהלי צדיקים, טשערנאוויץ תרצ"ו
אוביץ, שבחי קדושת לוי	חיים מאיר אוביץ (מלקט), קונטרס שבחי קדושת לוי, בני ברק? תשס"ו
אור האמת	זה ספר אור האמת: [...] דוב בער המגיש ממעורייטש, אשר כתבם עלי ספר [...] לוי יצחק [...] בארדיטשוב [...], הוסיאטין תרנ"ט
אור התורה	מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש, אור התורה, בראשית, חלק ו, ברוקלין תשל"ב
אטינגר, בין פולין לרוסיה	שמואל אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה
אטקס, בעל התניא	עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב
אליאור, ישראל בעש"ט	רחל אליאור, ישראל בעל-שם טוב ובני דורו, ירושלים תשע"ד
אלכסנדרובסקי, קול תורה	מרדכי אלכסנדר סנדר הכהן אלכסנדרובסקי, "קול תורה", בתוך: יצחק אייזיק הכהן אלכסנדרובסקי, שערי יצחק, ווארשא תרנ"ח, דף ג ע"א-ע"ב
אלפסי, אנציקלופדיה	יצחק אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות: אישים, ירושלים תשמ"ו-תשס"ה
אלפסי, החסידות מדור לדור	יצחק אלפסי, החסידות מדור לדור, ירושלים תשנ"ה-תשנ"ח
אלפסי, היחיד בדורות	יצחק אלפסי, היחיד בדורות: [...] רבי ישראל בעל שם טוב, תולדותיו, תורתו, צאצאיו, תלמידיו והבאים במחיצתו, תל אביב תשנ"ז
אלפסי, על אגדות יפות	יצחק אלפסי, "על אגדות יפות ללא כל בסיס היסטורי", שנה בשנה, תשס"ג, עמ' 223-229
אמרי פנחס	פינחס מקאריץ, אמרי פנחס השלם, בעריכת אלימלך אלעזר פרנקל, מהדורה שלישית, בני ברק תשס"ג
אמרי קדוש השלם	בנימין זאב הנקרא וואוויטשי שעהנבלום, אמרי קדוש השלם [בעריכת ראובן מרגליות], לכוב תרפ"ח
אסף, דרך המלכות	דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרדכי ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז
אסף, היבטים היסטוריים וחברתיים	דוד אסף, "היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר חסידות", בתוך: דוד אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 9-32

אשל אברהם (בוטשאטש)	אברהם דוד ווארמאן מבוטשאטש, אשל אברהם: הערות חדשות וסברות [...] בריני שלחן ערוך אורח חיים [...], לעמבערג תרמ"ו; מהדורה תנינא בוטשאטש תרס"ו
אתר jewishgen	http://www.jewishgen.org
בוצינא דנהורא	ברוך ממעזיבוש, בוצינא דנהורא השלם, לבוב תר"צ
ב"ח	יואל סירקיש, בית חדש, נרפס בתוך: יעקב בן אשר, ארבעה טורים
בית רבי	חיים מאיר היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב
בערגער, עשר אורות	ישראל בערגער, ספר זכות ישראל: עשר אורות, מהדורה חדשה, ירושלים תשס"א
ברומברג, רבי עוזיאל מייזלש רוננוסר	א"י ברומברג, "רבי עוזיאל מייזלש רוננוסר", סיני, סד (תשכ"ט), עמ' קצט-רא
ברכה משולשת	צבי אלימלך שפירא מדינאב, ברכה משולשת, פרעמישלא תרנ"ז
ברנדווין, חידושי קדושת לוי	חיים בנימין ברנדווין (מלקט), ספר חידושי קדושת לוי: חידושי תורה ופסקי הלכה [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב, המובאים בשמו הק' בספרי שו"ת וספרי בניו ותלמידיו הק', בני ברק תשמ"ח
גוטלובר, זכרונות ומסעות	אברהם בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, בההדרת ראובן גולדברג, ירושלים תשל"ז
גוטמאן, תפארת בית לוי	שלום גוטמאן, תפארת בית לוי, יאסי תר"ע
גוטמן, ארץ הצבי	צבי גוטמן, ארץ הצבי, תל אביב תשנ"ב
גוטמן, מגדולי החסידות	מתתיהו יחזקאל גוטמן, מגדולי החסידות, בילגוריי תר"ץ-תרצ"ה, חוברת א
גוטמן, מתורת החסידות	מתת' יחזקאל גוטמן, מתורת החסידות: חוברת א – תורת רבינו פנחס מקוריץ; והוא כמו מדרש פנחס החדש, מכתב יד קודש הזה, בילגוריי תרצ"א
גליק, קונטרס התשובות	שמואל גליק, קונטרס התשובות החדש: אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות, מראשית הדפוס עד שנת תש"ס, ירושלים ורמת גן תשס"ו-תש"ע
גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו	אריה ליב גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו, מהדורה שלישית, ירושלים תש"ל
גנוט, בית יהודה	מרדכי גנוט, בית יהודה, ירושלים תשמ"ט
גראסבערגער, להגדיל תורה ולהאדירה	אפרים גראסבערגער, "להגדיל תורה ולהאדירה: פעולותיו של הגה"ק בעל הקדושת לוי לההדיר ולהו"ל ספרי מדרש והלכה", אור ישראל (מאנסי), כז (ניסן תשס"ב), עמ' קצב-רי
גריין, בעל הייסורים	Arthur Green, <i>Tormented Master: The Life and Spiritual Quest of Rabbi Nahman of Bratslav</i> , Woodstock, Vermont 1992
גריין, ברדיטשב	Arthur Green, "Levi Yitzhak of Barditshev," Gershon David Hundert (ed.), <i>YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe</i> , New York 2010, www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Levi_Yitzhak_of_Barditshev

זאב גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם טוב, ירושלים תש"ן	גריס, ספרות ההנהגות
חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, דברי תורה, בראטיסלאווא ומונקאטש תרפ"ב-תרצ"ו	דברי תורה
שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ-תרצ"ב; תש"ד	דובנוב, תולדות החסידות
שלום מרדכי הכהן שבדרון, דעת תורה, ירושלים תשי"ח-תשל"ג	דעת תורה
מיכאל דרברמדיגר, "אוסף מנהגיו ופסקיו של הגה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב", היכל הבעש"ט, ד (תשרי תשס"ד), עמ' נו-סח	דרברמדיגר, אוסף מנהגיו ופסקיו
מיכאל דרברמדיגר, "הרה"ק מבארדיטשוב זי"ע ומחותנו הרה"ק בעל התניא זי"ע", היכל הבעש"ט, ב (ניסן תשס"ג), עמ' קא-קיב	דרברמדיגר, הרה"ק מבארדיטשוב ומחותנו
מיכאל דרברמדיגר, ספר ילקוט קדושת לוי, ברוקלין תשס"ה	דרברמדיגר, ילקוט קדושת לוי
Samuel H. Dresner, <i>Levi Yitzhak of Berdichev: Portrait of a Hasidic Master</i> , New York 1974; updated edition New York 1986	דרזנר, ברדיטשב
חיים ישעיה הכהן האלברסברג, לקוטי שושנים, לובלין תרמ"ג	האלברסברג, לקוטי שושנים
ב' האפמאן, טויזנט יאָר פֿינסק, ניו יאָרק 1941	האפמאן, טויזנט יאר פֿינסק
שאוול הוטטערער, ימי שאול בכתובים: [...] קאפיטלעך פון מיינע איבערלעבענישן אלס קינד, אלס בחור אין די צווייטע וועלט מלחמה און נאך די מלחמה [...], ברוקלין תש"ס	הוטטערער, ימי שאול בכתובים
ישראל היילפרין, "רבי לוי יצחק מבארדיטשוב וגזרות המלכות בימיו", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 90-98 = ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 340-347	היילפרין, בארדיטשוב
משה זאב היילפרין, "בנידון השם שואל ושאוול לענין גט", הפוסק, לג (ניסן תש"ג), עמ' תקיח	היילפרין, השם שואל ושאוול
ישראל היילפרין, "יחסו של ר' אהרן הגדול מקארלין כלפי משטר הקהילות", ציון, כב (תשי"ז), עמ' 86-92; גרפס שוב בתוך: דוד אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 153-159	היילפרין, קארלין
טודרוס ב"ר צבי הירש מראוויץ, הלכה פסוקה, טורקא תקכ"ה	הלכה פסוקה (טורקא תקכ"ה)
שלמה בן משה כץ מפֿינסק, הלכה פסוקה: על משניות ממסכת שבת, שקלאוו תקמ"ז	הלכה פסוקה (שקלאוו תקמ"ז)
פינחס הלוי הורוויץ, המקנה, אופיבאך תקס"א	המקנה
פינחס הלוי הורוויץ, הפלאה, אופיבאך תקמ"ז	הפלאה
ישראל נתן השל, "לפרשת הגט בע"כ שנחלקו הגאונים בעל נודע ביהודה והגר"י הלוי הורוויץ זצ"ל אב"ד אה"ו בשנת תקכ"ו", בית אהרן וישראל, נו (שבט-אדר א' ב' תשנ"ה), עמ' ז-יז	השל, לפרשת הגט

וואלף, אגרת וספר	ברוך וואלף, "אגרת וספר: המקור הראשון ל'אגרות הקודש' שנרפסו בסוף ספר 'נועם אלימלך'", היכל הבעש"ט, יז (כסלו תשס"ז), עמ' קמז-קסד
ווידוורת', יהודי מזרח אירופה	Cherie Woodworth, "Where Did the East European Jews Come From?: An Explosive Debate Erupts from Old Footnotes," <i>Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History</i> 11:1 (Winter 2010): 107-125
וויינרייך, היסטוריה של שפת היידיש	Max Weinreich, <i>History of the Yiddish Language</i> , ed. Paul Glasser, trans. Shlomo Noble, with the assistance of Joshua A. Fishman, New Haven and London 2008
ווירצבערגער, אזהרות הקודש	יעקב יוסף ווירצבערגער (עורך), ספר אזהרות הקודש: [...] אזהרות ישרים וטובים [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...] שרק פעם אחת היו נרפסים [...], ירושלים תשס"ב
ווירצבערגער, ולויים בשירים ובזמרים	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ולויים בשירים ובזמרים: עניני נישואין, ירושלים תשס"א; ירושלים תשס"ט
ווירצבערגער, חידושי קדושת לוי	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), קונטרס חידושי קדושת לוי מכתב יד: והוא קובץ חידושים [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...] וכנראה נכתבו ע"י אחד מהתלמידים [...], ירושלים תשס"ב
ווירצבערגער, כתבונני לדורות	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר כתבונני לדורות: [...] ילקוט הסכמות [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...] ירושלים תשס"ג
ווירצבערגער, מליץ יושר	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), מליץ יושר: והוא ילקוט [...] על ישראל עם קדושים שיצא מפי [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...], ירושלים תשע"ב
ווירצבערגער, מסע הקודש באוקראינא	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר מסע הקודש באוקראינא: דברי תורה ועובדות מאדמור"י ביאלה [...] המיוסד על ד"ת ועובדין קרייטין של [...] לוי יצחק מבארדיטשוב [...], בארדיטשוב תשע"ב
ווירצבערגער, קדושת הפורים	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר קדושת הפורים ובו הארבע קדושות ועניני פורים [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...], ירושלים תשס"ו
ווירצבערגער, קדושת השבת	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר קדושת השבת: והוא דברי תורה על שבת [...] ועובדות מעבודתו [...] בשבת קודש [...] לוי יצחק מבארדיטשוב [...] משובץ עם הארות [...] אהבת יונתן [...], ירושלים תשס"ט
ווירצבערגער, קונטרס סניגורין של ישראל	יעקב יוסף ווירצבערגער (עורך), קונטרס סניגורין של ישראל, גליון א (אב תשס"ו); גליון ב (אלול תשס"ו)
ווירצבערגער, רחום המאיר	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר רחום המאיר: [...] ד"ת [...] מרבותינו [...] פרמישלאן, נדבורנא קרעטשניף המיוסדים על תורת [...] לוי יצחק מבארדיטשוב, ירושלים תשע"א
ווירצבערגער, רחימא דיהודאי	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר רחימא דיהודאי: ובו ד"ת ומליין [...] ועובדין [...] מרבותינו [...] רוזין, קאריץ, דזיקוב, ויוניץ המיוסדים על תורת [...] לוי יצחק מבארדיטשוב [...], בארדיטשוב וירושלים תש"ע-תשע"א

וירצבערגער, תורתו של רבי מאיר	יעקב יוסף ווירצבערגער (מלקט), ספר תורתו של רבי מאיר: [...] מאיר מהוסקאוב [...] אביו של [...] לוי יצחק [...] מבארדיטשוב [...], ירושלים תשס"ז
וונדר, מאורי גליציה	מאיר וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ירושלים תשל"ח-תשס"ה
וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות	אהרן וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"כ
וילנסקי, חסידים ומתנגדים	מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"ה, ירושלים תש"ל
זוין, סופרים וספרים	שלמה יוסף זוין, סופרים וספרים, תל אביב תשי"ט
זוין, ספורי חסידים	שלמה יוסף זוין, ספורי חסידים: תקנ"ז ספורים [...] לפרשיות השבוע, תל אביב תשט"ו
זוסמן, ברוך מבנים	אברהם זוסמן, ברוך מבנים, וילנא תרכ"ו או 1869
זוסקינד, הטבילה במקוה	חיים זוסקינד, "נהרא נהרא ופשטיה: הטבילה במקוה כהכנה לתפלה ולשם תוספות טהרה – בעולם החסידות", היכל הבעש"ט, יד (ניסן תשס"ו), עמ' מד-ע
זכרון טוב	יצחק בן לייב לגדא, ספר זכרון טוב: והוא ספורי מעשיות מהרב [יצחק בן מרדכי] [...] מנעסכאיז [...], פיעטרקוב תרנ"ב
חיבור לטהרה	[מרדכי דוב טברסקי מהורנוסטייפל], ספר חיבור לטהרה: [...] על טהרת הגוף ועל טהרת ידים [...], ברדיטשוב תרנ"ח
חיי מוהר"ן	נתן שטרנהרץ מנמירוב, חיי מוהר"ן, לבוב תרל"ד
פלא יועץ (הארנאסטייפאל)	מרדכי דוב [טברסקי] מהארנאסטייפאל, פלא יועץ, בעריכת בן ציון יהודה לייב טווערסקי, ברוקלין תש"נ
טובנהוויז, בית הלל	אפרים טובנהוויז (עורך), בית הלל: מוגש לייבולו השבעים של הרב הגאון הלל פוסק שליט"א [...] תל אביב תשי"א
טור	יעקב בן אשר, ארבעה טורים
ט"ז	דוד הלוי סגל, טורי זהב, נדפס בתוך: יוסף קארו ואחרים, שולחן ערוך
יסוד ושורש העבודה	אלכסנדר זיסקינד, יסוד ושורש העבודה: על התפלה והתורה והמצוות, נאווי דוואהר תקמ"ב
יערי, דפוס ברדיטשוב	אברהם יערי, "לקוטים ביבליוגרפיים: נב. הדפוס העברי בברדיטשוב", קרית ספר, כא (תש"ד), עמ' 100-124
יערי, דפוס מינקאוויץ	אברהם יערי, "רשימת הספרים שנדפסו במינקאוויץ", קרית ספר, יט (תש"ב-תש"ג), עמ' 267-276
ישעיה, בשם שואל ושואל	יוסף ישעיה, "בנידון הנ"ל בשם שואל ושואל", הפוסק, לג (ניסן תש"ג), עמ' תקיח-תקיט
כהן, דריי קרוינען	צבי כהן, דריי קרוינען, ניריארק 1952

כהן, דרכי החדירה של החסידות להונגריה	י' יוסף כהן, "דרכי החדירה של החסידות להונגריה", בתוך: יהודי הונגריה: מחקרים היסטוריים, בעריכת משה אליהו גונדה, י' יוסף כהן, ויהודה מרטון ז"ל, תל אביב תש"ם, עמ' 91-57
כתר תורה	מאיר מהוסקאב, כתר תורה, חלק א: מעזירוב תקס"ג; חלק ב: זיטאמיר תקס"ו; מהדורה שנייה של חלק א: פאדגארוזע אצל קראקא תרנ"ח; ווארשא תרס"ו; עם הגהות משה ישראל פעלדמאן מדראגמירעשט, סאטו מארע תרצ"ג; לונדון תשי"ז; ד"צ של מהדורת ווארשא, ירושלים תשכ"ג; ניו יורק תשמ"ב; ברוקלין תשס"ז
לוין, חב"ד ברוסיה הצארית	שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הצארית, בשנים תק"ל-תר"פ: פרקים נבחרים על פי מכתבים, מסמכים וזכרונות, ברוקלין תש"ע
לוקנס, ברדיטשוב	Michael Jonathan Luckens, Rabbi Levi Yitzhak of Berdichev, unpublished doctoral dissertation, Temple University, 1974
ליברמן, אהל רח"ל	חיים ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק תש"מ-תשמ"ד
לעווענשטיין, מפתח ההסכמות	Leopold Löwenstein, <i>Index Approbationum</i> , Frankfurt-am-Main 1923
לקוטי מהרי"ח	ישראל חיים פרידמאן, לקוטי מהרי"ח, מ. סיגעט תר"ס-תרע"א
לקוטי מהרין ותולדות יצחק בן לוי	ישראל בן לוי יצחק מפיקאב, לקוטי מהרין ותולדות יצחק בן לוי, ברדיטשוב תקע"א; מהדורה מתוקנת ירושלים תש"ך; מהדורה חדשה עם תוספות, נתניה תשס"ה
מאור ושמש	קלונימוס קלמן שפירא מקראקא, מאור ושמש, [ברסלאו תר"ב]
מאירי	מנחם המאירי, בית הבחירה: ברכות, ווארשא תרע"ב
מאמר מרדכי	מרדכי חיים קסטלניץ, מאמר מרדכי, בעריכת ישראל זאב סלאנים, ירושלים תשס"ב
מגיד דבריו ליעקב (מהדורת ש"ץ-אופנהיימר)	דוב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, בעריכת רבקה ש"ץ-אופנהיימר, ירושלים תשל"ו; מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן
מגן אברהם	אברהם אבלי הלוי גומבינר, מגן אברהם, נדפס בתוך: יוסף קארו ואחרים, שולחן ערוך, אורח חיים
מדרש רבה - מינקאוויץ	"מדרש רבה - מינקאוויץ תקנ"ט", קובץ שפתי צדיקים, ה (כסלו תשנ"ג), עמ' פו-פט
מדרש רבות	מדרש רבות, מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט; אוסטרעהא תקס"ה
מונדשיין, מסביב למכתב	יהושע מונדשיין, "בשולי הגנוזים: מסביב למכתב אדמו"ר הזקן ומכתב אדמו"ר האמצעי שהתפרסמו מכת"י..." , בטאון חב"ד, 32 (כסלו תשל"א), עמ' 10-20
מונדשיין, מסע ברדיטשוב	יהושע מונדשיין, מסע ברדיטשוב: מאתיים שנה למסעו של אדמו"ר הזקן לברדיטשוב, ברסלב ומו"ב, תק"ע-תש"ע, [קריית מלאכי תש"ע]
מונדשיין, מעשה ר' זלמינא	יהושע מונדשיין (עורך), "מעשה ר' זלמינא: סיפורי בדים אודות אדמו"ר הזקן", כרם חב"ד, 4, חלק ב (תשנ"ב), עמ' 247-265

מונדשיין, סבו של הרבי	יהושע מונדשיין, "סבו של הרבי מספר: רשימת זכרונות, כנראה מאת הרה"ח ר' ברוך שניאור שניאורסאהן [...] ", כפר חב"ד, גיליון 887, כ"ח טבת תש"ס, עמ' 30-33 = יהושע מונדשיין, "זכרונות ושמחות בשם אדמו"ר הרש"ב", www.shtetrem.net/index.php?section=blog_new&article_id=69
מונדשיין, ספרי ההלכה	יהושע מונדשיין, ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן (בעל התניא והשו"ע): ביבליוגרפיה [...], כפר חב"ד תשמ"ד
מוקוטוף ועוד, איפה שפעם הלכנו	Gary Mokotoff and Sallyann Amdur Sack with Alexander Sharon, <i>Where Once We Walked: A Guide to Jewish Communities Destroyed in the Holocaust</i> , rev. ed., Bergenfield, NJ 2002
מידנער, לעכעוויטש קוברין סלאנים	משה מידנער, ספר כתבי קודש: [...] אדמו"רי [...] לעכעוויטש קוברין סלאנים [...] ; אהרן יוסף לוריא, לקוטים יקרים [...] מוקני חסידי סלאנים מטבריה [...], ירושלים תשכ"ו
מנורה הטהורה	עוזיאל מייזלש, מנורה הטהורה, לעמבערג תרמ"ג-תרמ"ד
מסמך היסטורי	"מסמך היסטורי: העתק פנקס חברה קדישא דעיר לארזין באוקראינה", קובץ נחלת צבי, ח (שבת תשנ"ג), עמ' קלז-קנא
מעשה, ברדיטשב	Ariel Evan Mayse, "Of Letters and Leadership: Some Thoughts on the Teachings and Image of R. Levi Yitzhak of Berdichev," <i>Essays for a Jewish Lifetime: The Burton D. Morris Jubilee Volume</i> , ed. Menachem Butler and Marian E. Frankston, forthcoming
משנת הלוי	יצחק איש הורוויץ הלוי, משנת הלוי, בעריכת יצחק רפאל, ירושלים תשמ"ה
נאה, פסקי הסידור	אברהם חיים נאה, פסקי הסידור, ירושלים תרצ"ז
נדב, תולדות קהילת פינסק	מרדכי נדב, "תולדות קהילת פינסק, רס"א/1506 - תר"מ/1880", בתוך: פינסק: ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין, בעריכת זאב רבינוביץ ונחמן תמיר (מירסקי), תל אביב וחיפה תשכ"ו-תשל"ח, חלק א, כרך א, עמ' 15-334
נועם אלימלך	אלימלך מליז'ענסק, נועם אלימלך, לכוב תקמ"ח
נטעי גבריאלי	גבריאלי צינגער, נטעי גבריאלי, הלכות יום טוב, חלק ב, ירושלים תשנ"ט
נפלאות בית לוי	נפלאות בית לוי: [...] לוי יצחק פון ברדיטשוב [...] ווינדערליכע זאכען [...], פיעטקוב תרע"א
נר ישראל	ישראל הופשטיין מקוויניץ, נר ישראל: עשרה ספרים מגנוזי הקבלה, פיעטקוב תרע"ג
סולוביצ'יק, שבר	Haym Soloveitchik, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy," <i>Tradition</i> 28:4 (1994): 64-130
סידור רבינו הזקן	לוי יצחק רסקין (עורך), סידור רבינו הזקן, ברוקלין תשס"ד

סיפורי מרן הרמ"ח (סלונים)	מרדכי חיים קסטלניץ, סיפורי מרן הרמ"ח, בעריכת פנחס שמעון קופלוביץ, בני ברק תשמ"ט
ספר הזכירות	ספר הזכירות, זאלקווא תקכ"ד; מעזירוב תקנ"ד; [מעזיבוז] תקע"ב; [רוסיה-פולין] תקע"ט; ווילנא והוראדנא תקצ"ה; זיטאמיר תרט"ז; טשערנוויץ תרי"ח; זיטאמיר תרכ"ז; ווארשא תרנ"א; לובלין תרע"ב; לובלין תרע"ד; גראסווארדיין [לאחר 30 באוגוסט 1940]
ספר התאבקות	יעקב ישראל עמדין, ספר התאבקות, אלטונא תקכ"ב-תקכ"ט
ספר רבי חיים מקרוסנא	יצחק אלפסי (עורך), ספר רבי חיים מקרוסנא, תל אביב תשס"א
עבודת הלויים	משה מאיר הלוי רוזנשטיין, צבי הערש הלוי רוזנשטיין, יוסף דוב הלוי רוזנשטיין, עבודת הלויים: [...] ובסופו קובץ אור הגנוז, ירושלים תשנ"ז
עהרמאן, דברים ערבים	דב בער עהרמאן, דברים ערבים, מונקאטש תרס"ג-תרס"ה
עזר מקודש	אברהם דוד ווארמאן מבוטשאטש, עזר מקודש: על הלכות גיטין ושמות אנשים ונשים, בילגורייא תרצ"ג
עטרת פז	מרדכי ווייץ מקאליש, עטרת פז, קאליש תרצ"ח
עמק החכמה	מרדכי דוב [טברסקי] מהארנאסטייפלע, ספר עמק החכמה, בתוך: שושנת העמקים, לובלין תרמ"ד; הדפסה שנייה, סאטמאר תרפ"ח
ערוך השולחן	יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, ערוך השולחן, ווארשא תרמ"ד-תרס"ד
פטורבסקי-שטרן, דרמה	יוחנן פטורבסקי-שטרן, "הדרמה של ברדיטשב: ר' לוי יצחק ועירו", בתוך: צבי מרק ורועי הורן (עורכים), רבי לוי יצחק מברדיטשב: היסטוריה, הגות, ספרות וניגון, ישראל תשע"ז, עמ' 15-44 = Yohanan Petrovsky-Shtern, "The Drama of Berdichev: Levi Yitzhak and his Town," <i>Polin: Studies in Polish Jewry</i> 17 (2004): 83-95
פיין, ברדיטשב	Isaac M. Fein, <i>The Life and Teachings of Levi Yitzhak of Berdichev: An Exponent of Hasidism</i> , Philadelphia, Dropsie University, 1934
פילולוגוס, ללמוד	Philologos [Hillel Halkin], "Studying or Learning?" <i>The Forward</i> , March 30, 2007, http://forward.com/articles/10406/studying-or-learning
פנקס הקהילות: פולין	פנקס הקהילות: פולין, ירושלים תשל"ו-תשס"ו
פרוש, אור יקרות	שלום חיים פרוש, אור יקרות, ירושלים תשנ"ז-תשס"ו
פרוש, אנציקלופדיה לחסידות	שלום חיים פרוש, אנציקלופדיה לחסידות, ירושלים תש"מ
פרידברג, הרפוס העברי בפולניה	חיים דוב פרידברג, תולדות הרפוס העברי בפולניה, תל אביב תש"י
פרקי אבות (בארטפעלד תרס"ה)	פרקי אבות: [...] ברטנורה [...] לוי יצחק [...] בארדיטשוב [...] ישראל [...] מקאזניץ [...], בעריכת מאיר בלאסאם, בארטפעלד תרס"ה
ציקערניק, ספורים ומאמרים	ישעיה וואלף ציקערניק, ספורים ומאמרים יקרים מארבעה מטיבי לכת, ווארשא תרס"ג

קצנאילנבוגן, זכר צדיק	אליעזר ליזר קצנאילנבוגן, זכר צדיק, וילנא תרל"ט
קדושת לוי	לוי יצחק מברדיטשוב, קדושת לוי, ברדיטשוב תקע"ו; לעמבערג תרל"ו; ווארשא תרל"ו; מונקאטש תרס"ה; מונקאטש תרצ"ט; ברוקלין תשנ"ו-תשנ"ח
קדושת לוי (סלאוויטא תקנ"ח)	לוי יצחק מברדיטשוב, קדושת לוי, סלאוויטא תקנ"ח; זולקוויא תקס"ו
קדושת לוי על התורה	לוי יצחק מברדיטשוב, קדושת לוי על התורה, ברדיטשוב תקע"א
קדושת לוי על פרקי אבות	לוי יצחק מברדיטשוב, קדושת לוי על פרקי אבות, [לעמבערג] תרכ"ב
קופר, התמודדות מנהיגים	לוי יצחק קופר, "וילוננו על משה ועל אהרן: התמודדות מנהיגים עם התקפות שלוחות רסן", בתוך: אריה הנדלר (עורך), המלוכה והממשלה: על סמכות ומנהיגות בישראל, שעלבים תשס"ז, עמ' לה-מב
קופר, תקנות תמכין דאורייתא	Levi Cooper, "Legislation for Education: The Munkács Regulations Enacted by Rabbi Tsevi Elimelekh of Dynów," <i>Polin: Studies in Polish Jewry</i> 30 (2017), forthcoming
קופר, שו"ע הרב	Levi Cooper, "Mysteries of the Paratext: Why did Rabbi Shneur Zalman of Liady Never Publish his Code of Law?," <i>Diné Israel</i> , forthcoming
קיצים, עד שמצאתי	גרשון קיצים (עורך), עד שמצאתי: שיר השירים עם סיפורי ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ומקצת ממשליו; ונספח עליהם סיפורי "החתונה הגדולה" בז'לאבין, ירושלים תשע"ה
קלוגר, בדין הכשר מקוה	שלמה קלוגר, "בדין הכשר מקוה", הפוסק, יו (טבת תש"ב), עמ' רסא
ראזענפעלד, הקדמת המוציא לאור	מרדכי יוסף ראזענפעלד, "הקדמת המוציא לאור [...]", בתוך: ישראל שלמה זלמן אהרן הכהן אלכסנדרובסקי, אגרת החיים, ווארשא תרס"ג, דף ג ע"א-ע"ב
רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד	רפאל נתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, בההדרת א' מ' הברמן, ירושלים תשי"ב
רבינוביץ, תשובת ר' לוי יצחק	דוב בער רבינוביץ, "תשובת הרה"ק רבי לוי יצחק מברדיטשוב זי"ע בענין גט בעל כרחא על ידי שליח וברין אין שליח לדבר עבירה", אסיפת חכמים (באיאן), ו (סיון תשס"ז), עמ' ט-כה
רוסמן, פסק דינה	משה רוסמן, "פסק דינה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של החסידות", ציון, עד (תשס"ט), עמ' 141-175
רחמני, קדושת לוי: פסחים	שחר רחמני, חידושי קדושת לוי: על מסכת פסחים, ירושלים תשס"ו
רמ"ח אותיות	רמ"ח אותיות: נרשמו מפי המשפיע ר' [שמואל] גרונם [אסתרמן] נ"ע ממה ששמע בעיקר מפי רבי הלל מפאריטש נ"ע ועוד, ניו יורק תשנ"א
רפאל, רי"ה לנדא ורי"ה הורוויץ	יצחק רפאל, "לפרשת היחסים בין רבי יחזקאל הלוי לנדא ורבי יצחק הלוי איש הורוויץ", ספר יובל לכבוד [...] יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק [...], בעריכת שאול ישראלי, נחום לאם, יצחק רפאל, ירושלים תשמ"ד, כרך שני, עמ' תתשמח-תתשנב

רפפורט-אלברט, התנועה החסידית	עדה רפפורט-אלברט, "התנועה החסידית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה", בתוך: דוד אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 210-272
שבחי הבעש"ט (מהדורת מונרשיין)	יהושע מונרשיין (עורך), שבחי הבעש"ט, ירושלים תשמ"ב
שבחי הבעש"ט (מהדורת רובינשטיין)	אברהם רובינשטיין (עורך), שבחי הבעש"ט: מהדורה מוערת ומבוארת, ירושלים תשנ"ב
שגיב, חסידות וחינוך בתי קברות	Gadi Sagiv, "Hasidism and Cemetery Inauguration Ceremonies: Authority, Magic, and Performance of Charismatic Leadership," <i>Jewish Quarterly Review</i> 103:3 (Summer 2013): 328-351
שווארץ, תמימי דרך	פנחס זעליג הכהן שווארץ (מאסף), תמימי דרך, מהדורה שנייה, סאטמארנעמעטי תש"א; ד"צ [ניו יורק תש"ל?]
שולחן ערוך	ר' יוסף קארו ואחרים, שולחן ערוך
שוסטערמאן, מז'לאבין לניר-יורק	מרדכי שוסטרמאן, מז'לאבין לניר-יורק: למען ידעו... בנים יולדו, כפר חב"ד תשנ"ז
שור, קארלין בתקופת גלות (ו)	אברהם אביש שור, "קארלין בתקופת גלות – תקמ"ו-תקס"א (ו)", קובץ בית אהרן וישראל, שנה כט, גליון ה (קעג), עמ' קלה-קנט
שושנת העמקים	מרדכי דוב [טברסקי] מהארנאסטייפלע, שושנת העמקים, לובלין תרמ"ד; הרפסה שנייה, סאטמאר תרפ"ח
שו"ת גבעת פנחס	פינחס הלוי הורוויץ, שו"ת גבעת פנחס, יזעפאף תרמ"ו
שו"ת זכרון יוסף	יוסף שטיינהארט, שו"ת זכרון יוסף, פיורדא תקל"ג-תקל"ד
שו"ת חתם סופר	משה סופר, שו"ת חתם סופר, וויען תרמ"ב-תרנ"ז; מהדורה חדשה, ירושלים תשס"ח
שו"ת מאיר נתיבים	מאיר מרגליות, שו"ת מאיר נתיבים, פולנא תקנ"א
שו"ת מהרש"ל	שלמה לוריא, שו"ת מהרש"ל, לובלין של"ה
שו"ת מהרש"ם	שלום מרדכי הכהן שברדון, שו"ת מהרש"ם, ירושלים תשל"ד
שו"ת מור ואהלות	אליהו פוסק, שו"ת מור ואהלות, מהדורה קמא, לעמבערג תרמ"ו
שו"ת נודע ביהודה	יחזקאל לנדא, שו"ת נודע ביהודה, פראג תקל"ו
שו"ת עמק שאלה	מרדכי דוב טברסקי [...] הורנוסטייפל [...] ספר עמק שאלה: והוא שאלות ותשובות מענינים הנוגעים לארבעה חלקי שלחן ערוך, פעטרקוב תרנ"ח; מהדורה שלישית ניר-יורק תשל"ה
שו"ת צמח צדק	מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש, שו"ת צמח צדק, וילנא תרל"א-תרמ"ד; ד"צ שנחאי תש"ו; שער המילואים חלק ה, ברוקלין תשנ"ט
שו"ת רי"א מסמילא	אריה יעקב מסמילא, ספר שאלות ותשובות [...] רבינו אריה יעקב [...] מסמילא, פיעטרקוב תרס"ד
שו"ת ריא"ז עניזל	יקותיאל אשר זלמן עניזל, ספר שאלות ותשובות [...] לעמבערג תרמ"ב

שניאור זלמן מליאדי, שאלות ותשובות [...], הוצאה חרשה ברוקלין תשס"ז	שו"ת רש"ז מליאדי
שלמה קלוגר, שו"ת שירי טהרה, זאלקווא תרי"ד	שו"ת שירי טהרה
אריה ליבוש באלחובר, ספר שם אריה: [...] שאלות ותשובות [...], ווילנא תרל"ג	שו"ת שם אריה
אליעזר שלמה שיק, פעולת הצדיק, ברוקלין תשל"ח	שיק, פעולת הצדיק
שבתי כהן, שפתי כהן, נדפס בתוך: יוסף קארו ואחרים, שולחן ערוך, יורה דעה וחושן משפט	ש"ך
גרשם שלום, דברים בגו, תל אביב תשל"ו	שלום, דברים בגו
גרשם שלום, השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס, ירושלים תשס"ט	שלום, השלב האחרון
גרשם שלום, "לענין ר' ישראל לייבל ופולמוסו נגד החסידות", ציון, כ (תשט"ו), עמ' 153-162	שלום, ישראל לייבל ופולמוסו
Gershom G. Scholem, <i>Major Trends in Jewish Mysticism</i> , Jerusalem 1941	שלום, מגמות
שניאור זלמן מליאדי, שלחן ערוך [הרב], שקלאוו וקאפוסט תקע"ד-תקע"ו	שלחן ערוך הרב
יוסף שלמון, "פולמוס אתרוגי קורפו ורקעו ההיסטורי", <i>AJS Review</i> , 25 (2000-2001), עמ' 1-24	שלמון, פולמוס אתרוגי קורפו
חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד	שם הגדולים
נחמן שמן, דאָס געזאַנג פֿון חסידות: די ראָל פֿון חסידים אין אונדזערע דורות, עשרטער באַנד, בוענאָס איירעס תשי"ט	שמן, דאס געזאנג פון חסידות
צבי הירש בן דוד מרבינו, שני המאורות, קעשיניעב תרנ"ו	שני המאורות
אברהם דוד לאוואוט, שער הכולל, ברוקלין תשס"ה	שער הכולל
חיים אלעזר שפירא ממנוקאטש, שער יששכר, מנוקאטש תרצ"ח-ת"ש	שער יששכר
יצחק אייזיק הכהן אלכסנדרובסקי, שערי יצחק, ווארשא תרנ"ח	שערי יצחק
דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, תל אביב 1947-1971	תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב
דוד אוריטנבערג הלוי, תהלה לדוד, ברדיטשב תרמ"ח; ירושלים תש"ט	תהלה לדוד
אהרן מוֹיטאַמיר, תולדות אהרן, ברדיטשוב תקע"ז	תולדות אהרן
"תוקף על פשר שנעשה בין שני ח"ק", כרם שלמה (באבוב), שנה ו, קונטרס ב (נב) (חשון-כסלו תשמ"ג), עמ' י-יא	תוקף על פשר
מרדכי דוב טברסקי, תורי זהב, ירושלים תרצ"ו; מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ט	תורי זהב
ישראל מפיקאב, תורת ישראל, נדפס בתוך: גוטמאן, תפארת בית לוי, לאחר עמ' 32, ספירה שנייה, עמ' 1-20	תורת ישראל

תיקוני הזבח	ישעיה [בורוכוביץ] מאדעסא, תיקוני הזבח – שמלה חדשה, הלכות שחיטה, ווארשא תרנ"ה
תניא	[שניאור זלמן מליאדין], ספר ליקוטי אמרים: והוא חלק ראשון הנקרא ספר של בינונים, סלאוויטא תקנ"ו-תקנ"ז
תשובת רש"י (קאפוסט תקע"ה)	שניאור זלמן מליאדי, תשובת אדמו"ר [...] שניאור זלמן [...], קאפוסט תקע"ה